

KLASİK DÖNEMDE PRATİK VE PEDAGOJİK OLARAK ARAP GRAMERİNİ KOLAYLAŞTIRMA ÇALIŞMALARI*

FACILITATING ARABIC GRAMMAR PRACTICALLY AND PEDAGOGICALLY IN CLASSICAL PERIOD

Şahin ŞİMŞEK*

Öz

Hızlı bir gelişim sürecinin ardından kısa süre içerisinde teşekkülünü tamamlayan nahiv ilmi, fazla bir zaman geçmeden bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Pratik ve pedagojik anlamdaki bu eleştirilerde, nahvin eldeki kitaplarla ve mevcut yöntemlerle öğretilmesinin zor olduğu dile getirilmiştir. Nahiv öğretimindeki zorlukları dile getiren dilciler, öğretim boyutunun kolaylaştırılması bağlamında çeşitli yaklaşımlar sergilemişlerdir. Bu kapsamda, nahiv kitaplarında dil ve üsluptan kaynaklanan sıkıntıların giderilmesi ve telife yönelik yöntem geliştirme çalışmaları neticesinde geniş nahiv kitapları ihtisar edilmiş, kullanılan ağır ve girift dil basitleştirilerek pratik anlamda nahvin kolaylaştırılması yönünde çaba harcanmıştır. Ayrıca İbn Rüşd örneğinde olduğu gibi söz konusu dönemde, nahiv telifi ve sunumunda irâb yerine cümleyi esas alan ve küllî kaidelere dayanan bütüncül yaklaşımlar da ortaya konulmuştur. Ancak klasik dönemdeki bu çabaların nahiv öğretimindeki zorlukları tamamen ortadan kaldırdığını ifade etmek zordur. Zira geniş nahiv kitaplarının ihtisar edilmesi neticesinde, örnek ve alıştırma açısından zayıf, yoğun bir dilin kullanıldığı kitapların ortaya çıkması da beraberinde bazı zorlukları getirmiştir. Yine son derece önemli olmasına rağmen, temelde irâba ve âmil-mamul fikrine dayanmadığı için İbn Rüşd'ün "bilimsel metod" diye ifade ettiği önerileri de rağbet görmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik, Arap Grameri, Pratik, Kolaylaştırma.

Abstract

After a rapid development in process, syntax science (nahiv), which completed its formation in a very short time, was exposed to some criticisms not very long. In these criticisms in practical and pedagogical sense, it is expressed that it was difficult to teach nahiv with the books in hand and methods of the time. Linguists, stating the difficulties of nahiv, exhibited various approaches in terms of facilitating its teaching dimension. Within this context, as a result of eliminating the difficulties stemming from language and wording in nahiv books and of studies to develop method intended for copyright, comprehensive nahiv books were shortened; and by simplifying the incomprehensible and intricate language used in these books, efforts were focused on facilitating nahiv practically. Also, as in the example of Ibn Rushd, in the period in question, totalitarian approaches in copyright and presentation of nahiv, based on sentence instead of irâb and depending on general rules were revealed. However, it is difficult to state that the efforts of this classical period eliminated all the challenges emerging from nahiv teaching. Because as a result of shortening of nahiv books, the fact that books, which were poor in examples and exercises; and where an intensive language was used, appeared to bring some hardships together. Again, although it is extremely important, the suggestions that Ibn Rushd expressed as "scientific method" were not met with approval since they did not depend on irab and âmil-mamul basically.

Keywords: Classical, Arabic Grammar, Practical, Facilitating.

Giriş

Arap dilini bozulmaktan korumak için oluşturulan nahiv ilmi, ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren yorum ve yöntemden kaynaklı yoğun ihtilaf ve tartışmalara sahne olmuştur. Bunun neticesinde Basra ve Kûfe gibi nahiv ekolleri oluşmuş ve nahiv ilminin zamanla diğer ilimlerin yöntemlerinden etkilenmesiyle de bu tartışmalar daha da artmış, kısmen de felsefi boyut kazanmıştır. İlk hedef Arapçayı öğretmek olmasına rağmen telif edilen nahiv kitaplarında ilmi boyut ağırlık kazanmış, öğretici boyut ise ikinci planda kalmıştır. Hedef Arapçayı öğretmek olunca da doğal olarak nahivcilerin hedefi gerçekleştirilmede başarılı olup olmadıklarının bir ölçütü de nahiv kitaplarının öğretim boyutu olmuştur. Dolayısıyla söz konusu hedefi gerçekleştirilmede başarısız olan nahiv kitapları tenkide uğramıştır.

Sıbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb'ı* ve ondan sonra yazılan nahiv kitapları genel anlamda karmaşık ve anlaşılması zor bir içeriğe sahip olmuştur. Bu durum nahiv öğretimini ciddi oranda etkilemiş ve beraberinde itiraz seslerini de getirmiştir. (Yerinde, 2015, 68-69) Nahiv ilminin, sonradan bu ilme giren yorumlarla nasıl karmaşık hale getirildiğini ortaya koyan rivayetlerden biri şöyledir: Bir bedevi Ahfeş'in meclisine katılır, duyduklarına inanamaz ve hayretler içinde hissiyatını "Bakıyorum da bizim dilimizle

* Bu çalışma Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, 2018 yılında tamamlanan "Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri" başlıklı basılmamış doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı.

bizim dilimiz hakkında bizim dilimizle alakası olmayan şeyler konuşuyorsunuz.” şeklinde dile getirir. (Ebü Hayyân et-Tevhîdî, 1424 h., 253)

Nahvin kolaylaştırılıp özetlenmesi ve ihtiyaç çerçevesinde zorunlu bilgilerle yetinilmesi gerektiğini savunan ilk dilci Halef el-Ahmer (ö. 180/797), ondan sonra da el-Câhîz (ö. 255/869) olmuştur. Halef el-Ahmer nahivcilerin öğretim metodlarına karşı itirazını şu şekilde dile getirmiştir: “Nahivcilerin, uzun açıklamalara ve çok sayıda illete yer verdiklerini ve nahve yeni başlayan kişilerin nahvi kolay bir şekilde anlayıp kavrayabilmeleri için ihtiyaç duydukları özet bilgileri ve bunun yöntemini ihmal ettiklerini görünce bir kitap telif etmeye karar verdim. Bu kitapta, öğrenciyi geniş hacimli kitaplardan müstağni kılmak için nahvin temel konularını, edatları ve âmilleri, nahve yeni başlayanların seviyesine uygun bir şekilde bir araya getirmeyi düşündüm ve böylece bu sayfaları yazdım. Bu kitaba temel konuları, delillerini ve bunlara bağlı hususları aldım. Bunu okuyan, ezberleyen ve üzerinde düşünüp tartışan herkes nahvin temel konularını öğrenmiş olacak.” (Ahmer, 1961, 33-34).

el-Câhîz da Halef el-Ahmer gibi nahiv öğretiminde öğrenci seviyesi ve ihtiyacının gözetilmesi konusuna vurgu yaparak, nahiv öğretenlere şu tavsiyelerde bulunmuştur: “Çocuğun zihnini nahivle fazla meşgul etme. Ona, konuşurken yanlış yapmaktan koruyacak ya da yazılı bir metin veya şiiri doğru okuyacak kadarını öğret. Bundan daha fazlası çocuğu, atasözü, şiir şevâhidi, sahîh hadis ve güzel deyimleri rivâyet etmek gibi bir güzellikten alıkoyar. Nahivde aşırıya kaçan ve ölçüyü kaçıran kimseler, ülke ve milletin önemli işlerini ve maslahatlarını öğrenmeye gerek duymayanlardır. Bunlar, bu yolla geçimini sağlayan ve başkaca bir zevkleri olmayan kişilerdir. Derin nahiv bilgisi muâmelatta bir fayda sağlamaz. Hiçbir şey insanı bu derecede nahiv öğrenmeye zorlayamaz.” (Câhîz, 1964, III, 38) el-Câhîz aslında burada nahiv öğretimini pedagojik açıdan eleştirmekte ve öğrenci-uzman ayırımına dikkat çekmektedir.

Erken dönemde nahvin içine düştüğü karmaşıklık fark eden el-Câhîz, nahiv kitaplarının karmaşık içeriği ile ilgili itirazını nahivci olan Ahfeş'e şu soruyu sorarak dile getirmiştir: “Sen insanlar içerisinde nahvi en iyi bilen kişisin. Niçin bütün kitaplarını anlaşılır bir üslupla kaleme almıyorsun? Neden kitaplarının bir kısmını anlarken çoğunu anlamıyoruz? Niçin başta kısmen zor bir üslup kullanırken sonrasında daha anlaşılır cümleler kullanıyorsun? Ahfeş de cevap verir: Ben kitaplarımı Allah için kaleme almış değilim. Kitaplarım din kitapları da değildir. Eğer kitaplarımı senin dediğin gibi bir üslupla kaleme almış olsaydım, insanların bana ihtiyacı kalmazdı... Böyle yapmakla kazanç elde ediyorum; çünkü benim amacım kazanç elde etmektir.” (Câhîz, 1424 h., I, 62-63).

el-Câhîz bu ifadeleri ile nahivcilerin dil kurallarını açıklarken izledikleri üslup ve yöntemleri eleştirmektedir. Ona göre nahivciler kullandıkları dil ve üslup ile nahvi zorlaştırmaktadırlar. Ancak Ahfeş'in dediklerinden yola çıkarak tüm nahivcilerin bilerek karmaşık bir dil kullandıklarını söylemek de doğru olmamaktadır. Zira bazı insanların dili doğal olarak anlaşılır ve akıcı iken, bazılarının daha karmaşık ve ağır olabilmektedir.

1. Klasik Dönem Dilcilerin Nahvi Kolaylaştırma Yöntemleri

İlk dönem dilciler, Sibeveyhi'nin telif ettiği *el-Kitâb*'a hayranlık derecesinde bağlanmış ve nahiv ilminde ondan daha iyisinin yazılamayacağı kanaatine varmışlardır. Mâzinî (ö. 247/861), “Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra nahiv alanında geniş bir kitap yazmak isteyen kendinden utansın.” diyerek *el-Kitâb*'a olan hayranlığını dile getirmiştir. (Sîrâfî, 1955, 39-50; Hâdîsî, 1967, 61-64). Nahivciler, nahiv telifinde *el-Kitâb*'ı örnek almış, hatta yaptıkları çalışmaların büyük çoğunluğu da *el-Kitâb*'ın şerhi, *el-Kitâb*'a giriş, *el-Kitâb*'daki şiirlerin açıklanması vb. şeklinde olmuştur. (Sîrâfî, 1955, 39-50; Hâdîsî, 1967, 61-64).

Nahiv ilminin *el-Kitâb* ile tamamlandığını düşünen nahivcilerin¹ bu aşırı saygı ve bağlılıkları, onları *el-Kitâb*'a, dolayısıyla da nahve eleştirel gözle bakmaktan alıkoymuştur. Bu yüzden ilk dönemde hiçbir dilci, Sibeveyhi'nin eliyle teşekkülünü tamamlayan nahiv ilmine teorik anlamda itirazda bulunmamıştır. Bu dönemde yapılan eleştiriler, ya Halef el-Ahmer'de olduğu gibi pedagojik anlamda olmuş ya da el-Müberred'de (ö. 286/899) olduğu gibi belli konulara yapılan eleştiriler şeklinde olmuştur. (Sîrâfî, 1955, 39-50; Hâdîsî, 1967, 61-64). Büyük oranda Sibeveyhi'den etkilenen ve hem telifte hem de yöntemde onu örnek alan

¹ Zubeydî (ö. 379), hem kendi zamanındaki nahivcilerin hem de kendisinden önceki nahivcilerin telif ettikleri kitaplarla nahiv ilmine yeni bir şey kazandırmadıklarını belirtmiştir. Ona göre söz konusu nahivcilerin nahve dair açıklamaları, daha önce açıklanmış anlamların ve uygulanmış metodların tekrarıdır başka bir şey değildir. Zubeydî, daha önce söylenmiş olan bir sözü tekrar etmenin nahve yük olmaktan başka bir şey ifade etmediğini belirtmiş, nahivle ilgili kitap yazarlar şayet Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını gereği gibi anlayıp düşünselerdi böyle bir külfete girişmeyeceklerini dile getirmiştir. Başka nahivciler de *el-Kitâb* ile ilgili benzer açıklamalarda bulunmuşlardır. Geniş bilgi için bk. Muhammed b. Hasan el-İşbili ez-Zubeydî (1890). *Kitâbu'l-İstidrâk*. Roma: y.y.; 1; Ebü Said el-Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî (1955). *Ahbaru'n-naḥviyyîn el-Baḥriyyîn*. Mısır: Maḥba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 39, 50.

el-Müberred'in, fer'i meselelere yönelik bu tip eleştirileri dahi nahivcilere ağır gelmiş ve onları Sibeveyhi'yi destekler mahiyette eserler yazmaya sevk etmiştir.²

İlk dönem dilcileri, nahve yükledikleri, Kur'ân-ı Kerim'i yanlış okumaktan ve Arap dilini de bozulmaktan koruma misyonuna uygun olarak nahve çok değer vermişlerdir. Nahivcilere göre Arap dili her yönüyle en mükemmel dil, nahiv de onu açıklayan en mükemmel sistemdir. (Suyûtî, ts., I, 321; Mebrûk, 1985, 37). Bahsettiğimiz tüm bu şartlar ve ortam, ilk dönem nahivcilere sadece nahvin öğretim boyutu, yani konuların sunuş şekli üzerine değerlendirme yapma şansı vermiştir. Bir ilim olarak nahvin eksikliklerinin araştırılması düşünülmemiştir.

Teorik olarak nahvin eleştirilmesini dillendirmeyen nahivciler, nahiv ilminin öğretim boyutunda sıkıntıların olduğunu fark etmişlerdi. Bunu, yukarıda Hâlef el-Ahmer ve el-Câhiz'dan gelen açıklamalar da açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca elde bulunan ve ilk dönemde yazılan nahiv kitaplarının içeriklerinin aşırı geniş olması, söz konusu kitapların muğlak ifadelerle dolu olmaları, telifte öğrencinin seviyesinin dikkate alınmaması, kural ve ıstıhlardaki belirsizlik de nahvin öğretim boyutunun sıkıntılı olduğunu ortaya koymaktadır.

İlk dönem dilcilerin bu problemleri aşmada takip ettikleri yöntem ise şu şekilde maddeler halinde açıklanabilir:

a- Nahiv kitaplarındaki aşırı genişlikten kaynaklı problemleri bertaraf etmek için *muhtasar* nahiv eserleri telif edilmiştir. (Mebrûk, 1985, 38).

b- Nahiv kitaplarındaki ihtilaflardan ve illetlerle ilgili tartışmalardan kaynaklı problemleri aşmak için bu tip tartışma ve problemlerin yer almadığı *vâdih* türü eserler telif edilmiştir. (Mebrûk, 1985, 41).

c- Öğrencilerin seviyesinin dikkate alınmadan yazılan nahiv kitaplarındaki problemleri aşmak için başvurulan bir yöntem de geniş ve muğlak nahiv kitaplarına giriş mahiyetinde eserlerin kaleme alınması olmuştur. (Mebrûk, 1985, 41).

d- Yine, hem nahiv kitaplarındaki kapalılığı gidermek hem de, *el-Kitâb* örneğinde olduğu gibi hem terminoloji hem de metodolojiden kaynaklanan sıkıntıları bertaraf etmek için şerh ve haşiye türü eserler kaleme alınmıştır. (Mebrûk, 1985, 42).

e- Nahiv ilminin farklı bir üslupla sunulmasını hedefleyen çalışmalar da yapılmıştır.

f- Nahiv konularındaki düzensizliği gidermeyi ve nahiv konularını daha canlı bir dille sunmayı hedefleyen çalışmalar yapılmıştır. (Mebrûk, 1985, 43-45).

Şimdi bu maddeleri detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

1.1. Muhtasar Nahiv Eserleri

Nahiv kitaplarındaki aşırı tafsilat ve kapalılığı gören nahivciler daha ilk dönemde, farklı kesim ve yaş gruplarına uygun, onların ihtiyaçlarını karşılayacak türden kitaplar hazırlamaları gerektiğinin farkına varmışlardı. Nahivcilerdeki bu bilinç onları, mübtedilerin seviyesini dikkate alan ve temel nahiv konularını içeren muhtasar türü eserler yazmaya sevk etmiştir. Bu tür eserlerde nahvî ihtilaflara, illet tartışmalarına ve belli bir nahiv ekolünün taassubuna büyük ölçüde yer verilmemiştir. Çünkü onlar için ilk hedef nahvi kolaylaştırmak olmuştur. (Dayf, 2013, 13; Kazâz, 1979, 146-147; Mebrûk, 1985, 39).

Tabakât türü eserlerde çok sayıda muhtasar nahiv eserinin ismi geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: el-Hâlef el-Ahmer (ö. 180/797) *el-Muqaddime fi'n-nahv*, Ahfeş *el-Evsaf fi'n-nahv*, Ebû Muhammed el-Yezîdî *Muhtasarun'n-nahv*, Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 198/805) *Muhtasarun fi'n-nahv*, Ebû Muhammed Yahya b. Mubarek (ö. 202/818) *Muhtasarun fi'n-nahv*, Ebû Ömer Salih b. İshak el-Cermî (ö. 225/840) *Muhtasarun fi'n-nahv*, İbn Kâdım (ö. 251/866) *Muhtasarun fi'n-nahv*, Ebû Musa el-Hamid (ö. 305/918) *Muhtasarun'n-nahv*, ez-Zeccâc (ö. 310/923) *Muhtasarun'n-nahv*, İbn Şukayr (ö. 317/929) *Muhtasarun'n-nahv*, İbn Hayyât (ö. 320/933) *el-Mucez*, ez-Zeccâcî (ö. 337/949) *el-Cumel*, Ebû Cafer en-Nahhâs (ö. 338/950) *et-Tuffâhe*.

Bunlardan sadece Hâlef el-Ahmer, ez-Zeccâcî ve en-Nahhâs'ın eserleri günümüze kadar gelebilmişlerdir. (Dayf, 1993, 13-16; Mebrûk, 1985, 39; Doğan, 2009, 233). Dolayısıyla biz de değerlendirmelerimizi bunların üzerinden yapacağız. Fakat ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'i, gerek hacim gerekse de içerik ve yöntem bakımında tam anlamıyla "muhtasar" vasfını taşımadığı için onu "vâdih" türü eserlerde değerlendireceğiz.

² Müberred'in Sibeveyhi'ye yönelik eleştirileri genellikle irâb, rivayet, istişhad, âmil ve tabirlerle alakalı olmuştur. Geniş bilgi için bk. Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred (1994). *el-Muktedab*. Thk. Muhammed Abdulhalık 'Ađime, Kahire: Vizâretu'l-Evkâf el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye (Naşirin Mukaddimesi), 1: 8-9, 96; Adem Yerinde (2015). *Klasik Nahiv Eleştirisi: İbn Madâ el-Kurtubi ve Nahiociliği*. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 66.

Halef el-Ahmer'in *Muqaddime fi'n-nahv* adlı eserini hangi amaçla yazdığını daha önce aktarmıştık. Bu eserin içerik ve üslubuna gelince, küçük hacmine rağmen nahvin temel konularını kapsadığı görülmektedir. Müellif genellikle kuralın peşinden örneklere de yer vermektedir. Çok yaygın olmasa da bazen şiir veya Kur'ân-ı Kerim'den ayetlerle istihadda bulunduğu da olmuştur. Müellif öğrenciye, başta irâb olmak üzere nahiv kurallarını en kestirme yoldan öğretmek için birçok konuda mütesahil davranmış ve nahvî istilahlara bağlı kalmamıştır. Onun amacı genellemelere giderek öğrencinin işini kolaylaştırmak olmuştur. Örneğin o, aşağıdaki başlıkta olduğu gibi harf (الحرف) tabirini diğer dilcilerden farklı olarak tüm kelime çeşitleri için kullanmıştır (Ahmer, 1961, 41-42):

”بابٌ عن الحروف التي تنصب كلَّ شيءٍ أتى بعدها وهي : رأيت و ظننت و حسبت و وجدت و أبصرت و كلمت و أكلت و شربت و أخذت و أعطيت و ضربت و ركبت... وما اشْتُقَّ منها“

Görüldüğü üzere el-Ahmer fiil için harf tabirini kullandığı gibi, nahivcilerin farklı başlıklar altında ele aldıkları fiilleri de aynı başlık altında ele almıştır. Bu fiillerin ifade ettikleri anlamlara ise değinmemiştir. el-Ahmer, birkaç örnek vererek konuyu bitirmiştir. (Ahmer, 1961, 41-42). Ayrıca bu fiillerin kendilerinden sonra gelen tüm isimleri nasb ettiği hükmü de ancak verilen örnekler ve bunların benzerleri, yani fiilin muttasıl zamiri fâil olarak aldığı durumlarda geçerlidir. Zira bu fiillere ref zamiri bitişmezse kendilerinden sonra gelen ilk isim fâil olup merfû okunacaktır. Örneğin *أكل خالد التفاح* cümlesinde olduğu gibi.

Halef el-Ahmer, “kendilerinden sonra gelen kelimeleri nasb eden harfler” den sonra da “kendilerinden sonra gelen isimleri cer eden harfler” den bahseder ve şöyle bir başlık kullanır (Ahmer, 1961, 43-47):

”بابٌ عن الحروف التي تخفّض ما بعدها من اسمٍ وأخبارها مرفوعة (ويقال لها) حروف الصفات وهي : من وإلى وعن وعلى وتحت و دون و وراء وعند و جداء وإزاء و ذو و ذوا وكلٌ وبعض وغير ومثل وسوى وحاشى وأعلى وأسفل وأطيب ... ومعدّ وبين وسبحان... والكاف وللام والباء إذا كُنَّ زوائد. وكلُّ مضافٍ أضعفته إلى شيءٍ فالمضاف إليه تخفّض.“

Halef el-Ahmer izafet ve bazı harfler için örnekler vererek konuyu bitirmektedir. Bu konuda dikkat çeken hususlar ise harfi cerlerin, isimlerin, zarfların, ism-i tafidillerin ve izafetin aynı başlık altında verilmesidir. Bundan, el-Ahmer'in irâba ve kelime sonlarının okunuşuna ağırlık verdiği anlaşılmaktadır.

Halef el-Ahmer, nahivcilerin dağınık ve geniş bir şekilde ele aldıkları bazı konuları, ustaca kısa ve kapsayıcı ifadelerle ele almayı başarmıştır. Ref' vecihleri ile ilgili konu bunun en güzel örneklerinden biridir (Ahmer, 1961, 51):

”بابٌ وجوه الرفع. الرفع يأتي من ستة وجوه لا غير، وهي : الفاعل وما لم يُسمَّ فاعله والابتداء وخبره واسم كان وخبر إن، فكلُّ ما أتى من الرفع بعد هذا فهو من هذه الستة وراجع إليها وجزء منها.“

Görüldüğü üzere el-Ahmer, Arapça'da merfû olarak gelen kelimelerin fâil, nâib-i fâil, mübteda, haber, kâne'nin ismi, inne'in haberi veya bunlara bağlı ya da bunlardan bir parça olduğunu çok kısa ifadelerle açıklamıştır. el-Ahmer “bunlara bağlı veya bunlardan bir parça mesabesinde olanlar” diyerek bu altı unsurun sıfat, tekid, bedel vb. tabilerini kurala dâhil etmiştir.

Genel anlamda bakıldığında ise *Muqaddime fi'n-nahv* adlı muhtasar eserin büyük oranda, gereğinden fazla genişlikten, nahvi ihtilaflardan ve illetlerle ilgili tartışmalardan hali olduğu görülmektedir. Nahiv kuralları daha derli toplu ve daha açık olarak anlatılmıştır. Ayrıca bu eserde tenazu ve iştigâl gibi pratik olmayan nahiv konularına da yer verilmemiştir. Aynı şekilde sarf konularına da yer verilmemiştir.

Günümüze ulaşan ikinci muhtasar nahiv eseri ise en-Nahhâs'ın (ö. 338/950) *et-Tuffâhe* adlı eseridir. Bu eser *Muqaddime*'ye nazaran daha sistematik ve düzenlidir. Bunun zaman farkından kaynaklandığı söylenebilir. en-Nahhâs her ne kadar bazı terimleri yerli yerinde kullanmasa da - örneğin nâkis fiiller için harf tabirini kullanması gibi - el-Ahmer'e göre bu konuda daha az mütesahildir. Aynı şekilde nahvi fonksiyonları açıklarken daha dikkatli olup genellemelerden de kaçınmaktadır. Örneğin, kendilerinden sonra gelen kelimeleri ref' eden edatlardan bahsederken, bu edatların genelde kendilerinden sonra gelen kelimeleri ref' ettiğini ve bu yüzden de ref' edatları ismini aldığını ifade ederek farklı okuyuşların da olduğuna işaret etmiştir. (Nahhâs, 1965, 21). Ayrıca *et-Tuffâhe*'nin konu tertibi de bilinen nahiv kitaplarına çok daha yakındır. Kitap, kelime çeşitleri ile başlar, peşinden irâb konusu gelir. Tesniye ve çoğulun ref' hali, fiil çeşitleri, fâil, mefûlün bih, ibtidâ, harfi cerler vb. konularla devam eder. (Nahhâs, 1965, 31).

Muqaddime'de olduğu gibi *et-Tuffâhe*'de de nahvî ihtilaflara, illetlere, pratik olmayan konulara ve sarf ilmine yer verilmemiştir. Aralarındaki farka baktığımızda da *Muqaddime*'deki örneklerin hayatın içinden rastgele seçildiğini, *et-Tuffâhe*'deki örneklerin ise klişeleşmiş nahiv kalıplarından oluştuğunu görmekteyiz.

Örneklerin büyük çoğunluğu “زيد” ve “عمرو” in etrafında cereyan etmektedir. Ayrıca *Mukaddime*, azımsanmayacak kadar âyet ve şiir içerirken, *et-Tuffâhe*'de âyet ve şiirlere neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bu durum, nahiv kitaplarının içeriğinin giderek dil gerçeğinden koptuğunu ve mantığın da etkisiyle dördüncü yüzyıla gelindiğinde büyük oranda monoton ve donuk bir hal aldığını göstermektedir.

İlk dönem muhtasar nahiv eserleri dışında H. IV. yüzyılın sonlarında manzum nahiv eserleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tür eserler şiirin etkileyici yönünü kullanarak gramer kurallarının kolay bir şekilde ezberlenmesini ve öğretilmesini hedeflemişlerdir. Beyit sayısı, şekli (Urcûze veya kaside tarzında) ve hedefi bakımından farklı olan bu eserlerin sayısı zamanla yüzleri bulmuştur. Özellikle de H. VII. yüzyıldan itibaren hem manzum hem de mensur nahiv eserlerinde hızlı bir artış olmuştur. (Mebrûk, 1985, 43); Bu türün bilinen ilk örneği ise Ahmed b. Mansur el-Yeşkûrî (ö. 370/981) tarafından kaleme alınmıştır. (Sevinç, 2016, 594).

Manzum nahiv eserleri arasında en meşhur olanı şüphesiz İbn Malik'in *el-Hulâsa (el-Elfiyye)* adlı eseridir. İbn Mâlik'in 1000 beyit civarında ve *recez* tarzında telif ettiği bu eser pek ilgi görmüş, defalarca basılmış, muhtasar ve mufassal olarak tekrar nazmedilmiş ve başta oğlu Bedreddin Muhammed (İbnü'n Nâzim) (ö. 686/1288), Ebû Hâyân el- Endülüsi (ö. 745/1344), eş-Şâtîbî (ö. 790/1388) ve İbn Hişâm (ö. 761/1360) olmak üzere pek çok âlim tarafından şerh edilmiş, şerhlerin üzerine hâşiye, ta'lik ve i'râbına dair eserler yazılmıştır. İbn Mâlik'in mezkûr *Elfiyye*'sini özet veya şerh etmek suretiyle tekrar nazmeden 10'a yakın âlim vardır. (Sevinç, 2016, 594-595).

Manzum eserlerin nahvin kolay bir şekilde öğretilmesine katkılarına gelince, bu hedefin gerçekleşmediği söylenebilir. Çünkü şiirin tabiatı gereği kuralların kısa ve öz bir şekilde aktarılması mecburiyeti, özellikle Arapçayı yeni öğrenmeye başlayanlar için beraberinde bir anlama zorluğu getirmiştir. Bu da grameri şiir diliyle anlatmakla hedeflenen kolaylaştırma ve basitleştirme düşüncesiyle tezat oluşturmuş ve bir kısır döngü meydana gelmiştir. Bu kısır döngüden kurtulmak maksadıyla da manzumelerin etrafında şerh, hâşiye ve ta'liklerden oluşan yeni bir telif hareketi meydana gelmiştir. (Sevinç, 2016, 601). Tüm bu nedenlerden dolayı, Abdülvaris Mebrûk'un da işaret ettiği gibi bizim de kanaatimiz, manzum türü eserlerin nahiv kolaylaştırma hareketinin bir parçası sayılmaması yönündedir. (Hasan, 1966, 214; Mebrûk, 1985, 43).

1.2. “Vâdih” Türü Eserler

Her ilmin farklı dönemlerde kendine has farklı sorunları olabilmektedir. Nahiv ilminin de ilk dönemde, kitapların çok tafsilatlı olmasından ve nahvi ihtilaflara gereğinden fazla yer verilmesinden kaynaklanan sorunları olmuş ve bunun neticesinde de nahiv öğretimi olumsuz etkilenmiştir. Bazı nahivciler buna karşın muhtasar türü eserler kaleme alarak nahiv öğretimini kolaylaştırmaya çalışmışlardır. Bu konu yukarıda detaylı bir şekilde ele alındı. Fakat sonraki asırlarda bu sorunlara yenileri de eklenmiştir. Kelam, mantık ve usul-i fıkıh gibi ilimlerden etkilenen dilciler yazdıkları kitapları cidallere boğmuş, kapalı ve derin bir üslup kullanmayı marifet addetmiş ve bu konuda hünerlerini ortaya koymak için adeta yarışmışlardır. Böylece nahiv ilmini büyük ölçüde araç olmaktan çıkarıp amaç haline getirmişlerdir.

Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıyla başlayan ve daha sonra kelam, usul-i fıkıh ve mantığın da etkisiyle yaygınlaşan muğlak ve girift üslup bazı nahivcilerin dikkatini çekmiş ve onları bu yönde çaba sarf etmeye yöneltmiştir. Bazı dilciler, nahiv kitaplarını illet ve tartışmalardan arındırmak ve nahiv öğretimini kolaylaştırmak için sade, açık ve basit bir dille yeni kitaplar telif etmişlerdir. (Halife, 1986, 44-45; Mebrûk, 1985, 41). Dilcilerin bu amaçları, yazdıkları kitapların isimlerinden de anlaşılmaktadır. Örneğin el-Enbârî'nin (ö. 327/949) *el-Vâdih* ve *el-Muvâddah*'ı, ez-Zeccâcî'nin (ö. 338/950) *el-İdâh*'ı, ve *el-Cumel*'i, Ebû Ali el-Fârisî'nin³ (ö. 377/988) *el-İdâh*'ı, ez-Zubeydî'nin (ö. 379/991) *el-Vâdih*'ı ve el-Hûfî'nin (ö. 379/991) *el-Muvâddah* adlı eserleri bu türün en önemli örnekleri olmuştur. (Mebrûk, 1985, 41).

Öğretimi kolaylaştırmak amacıyla eserler telif eden dilcilere bakıldığında, çoğunun uzun süre önemli câmilere ders halkası oluşturduğu veya halife ve vezir çocuklarına hocalık yaparak bilfiil tedrisatta yer aldığı görülmektedir. Ders vererek öğretim sürecini yakından takip etme fırsatını bulan bu dilciler, nahiv öğretimi olumsuz etkileyen ve nahiv kitapları için kusur sayılan noktaları tespit etmiş ve bunun üzerine

³ Ebû Ali el-Fârisî, her ne kadar nahvin daha kolay bir şekilde öğretilmesi için *el-İdâh*, adlı eserini kaleme almışsa da, onun üslubu genel anlamda ağır ve mantıkçıların üslubuna yakın olmuştur. Ebû Ali, nahiv ilminde diğer ilimlerin yöntemlerini kullanmaktan çekinmemiştir. Hatta şu rivayet “Ebû Ali el-Fârisî, çağdaşı olan ez-Zeccâcî'nin nahiv ile ilgili söylediklerini duyduğunda şöyle demiştir: Eğer Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî nahivle ilgili söylediklerimizi duysaydı nahiv hakkında konuşmaktan hayâ ederdi.” el-Fârisî'nin, öğretim amacıyla nahiv ilminin yalnız bir dille anlatılmasına pek de alışık olmadığını ortaya koymaktadır. Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Halife (1986). *Teysîru'l-'Arabiyye beyne'l-kadîmi ve'l-hadîs*. Ammân: Mensûrâtu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 45-46.

bu tip kusurlar içermeyen kitaplar telif etmişlerdir. Örneğin ez-Zeccâcî'nin Emevi Camisinde uzun süre nahiv dersi verdiği rivayet edilmiştir. Aynı şekilde ez-Zubeydî'nin de uzun süre nahiv okuttuğu ve Endülüs Emevileri'nin halifesi el-Mustansır Billah tarafından, oğlu ve veliahdı Hişâm el-Mueyyed Billah'a hoca olarak tayin edildiği rivayet edilmiştir. (Halife, 1986, 45-47).

"Vâdih" türü eserlerin içeriklerine gelince, muhtasar türü eserlere nazaran daha kapsamlı oldukları görülmektedir. Muhtasar metinlerde çoğunlukla nahiv konuları ile yetinilirken, "vâdih" türü eserlerde nahiv, sarf ve ses bilgisine ait konulara yer verilmiştir. Ayrıca bu eserler çok sayıda âyet ve şiir barındırmıştır. Yine bu eserlerde nahiv kuralları net ve anlaşılır ifadelerle belirtilmiştir. Âyet ve şiirle çokça istişhada bulunulmuş, az da olsa nahvî illet ve ihtilaflara yer verilmiştir. (Zeccacî, 1984, naşirin önsözü, Halife, 1986, 45-47; Mebrûk, 41).

Bu tür eserlerle birlikte nahiv kitaplarının içeriklerinde ne tür değişikliklerin yapıldığını daha yakından görüp tespit etmek için *el-Cumel* adlı eseri inceleyeceğiz. Zira bu eser hem yazıldığı dönemde hem de sonraki dönemlerde oldukça rağbet görmüş, ayrıca âlimlerin ve öğrencilerin övgüsüne mazhar olmuştur.

el-Cumel'in tahkikli neşrini yapan Ali Tefvik el-Ĥamad, bu eserde nahiv, sarf ve ses ilminin ele alındığı yüz kırk beş bâbın bulunduğunu, sarf ve nahve ait konuların karışık verildiğini, ses ilmine ait konuların ise kitabın son kısmında yer aldığını ifade etmiştir. İstîşhad bağlamında ise eserde yüz yirmiden fazla âyet ve yüz altmıştan fazla da şiire yer verilmiştir. Çok sayıda darb-ı mesel, vb. meşhur sözlerin yanı sıra iki de hadisi şerife yer verilmiştir. Eserde, Basra ve Kûfeli dilcilerin görüşlerine yer verilmiş ve bu görüşlerin kritiği yapılmıştır. Az da olsa iki ekol arasındaki ihtilaflara da yer verilmiştir. ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel*'de daha çok Basralı dilcilerin ıstılahlarını kullandığı da görülmüştür. (Zeccacî, 1984, naşirin önsözü, Halife, 1986, 45-47). Kullandığı dil ise genel anlamda akıcı ve anlaşılır olmuştur. *el-Cumel*'de geçen şu ifade, üslubunun açıklığını ortaya koymaktadır: "İsim, fâil veya mefûl olabilen ya da başına harfi cerrin gelebildiği kelime türüdür. Örneğin, زيد وعمرو، الرجل، الفرس، زيد وعمرو" (Zeccacî, 1984, 18).

"Vâdih" türü eserler ile o dönemde, muğlak ifadeleriyle, aşırı tafsilatlarıyla, nahvî ihtilaf ve tartışmalarıyla Arapça öğretimini olumsuz etkileyen diğer eserler arasındaki farkı daha yakından görmek için *el-Muktedab* ile *el-Cumel*'den ef'âlu'l-medhi ve'z-zem konusunu, söz konusu kitaplarda geçtiği gibi alıp karşılaştırmayı uygun gördük. Her ikisi de türünün en önemli eserlerinden kabul edilen bu iki kitap arasında fazla bir zaman farkı da bulunmamaktadır. Konu *el-Muktedab*'da şu şekilde ele alınmaktadır (Müberred, 1994, II, 138-150):

هَذَا الْبَابُ مَا وَقَعَ مِنَ الْأَفْعَالِ لِلْجِنْسِ عَلَى مَعْنَاهُ

وَتَلِكِ الْأَفْعَالِ نَعْمَ وَيَسَّ وَمَا وَقَعَ فِي مَعْنَاهُمَا

"أَعْلَمُ أَنَّ نَعْمَ وَيَسَّ كَانَ أَصْلَهُمَا نَعِمَ وَيَسَّ إِلَّا أَنَّهُ مَا كَانَ ثَانِيَهُ حَرْفًا مِنْ حُرُوفِ الْحَلْقِ بِمَأْ هُوَ عَلَى فِعْلِ جَازَتْ فِيهِ أَرْبَعَةٌ أَوْجَهَ اشْتِمَا كَانَ أَوْ فِعْلًا. وَذَلِكَ قَوْلُكَ: نَعْمَ وَيَسَّ عَلَى التَّمَامِ وَفَحْدًا، وَيَجُوزُ أَنْ تَكْسِرَ الْأَوَّلَ لِكَسْرَةِ الثَّانِي فَتَقُولُ نَعِمَ وَيَسَّ وَفِيحْدًا وَيَجُوزُ الْإِسْكَانَ كَمَا تَسْكُنُ الْمَضْمُونَاتِ الْمَكْسُورَاتِ إِذَا كُنَّ غَيْرَ أَوَّلٍ. وَقَدْ تَقَدَّمَ قَوْلُنَا فِي ذَلِكَ فَيَقُولُ مِنْ قَوْلِكَ فَيَحْدًا: فَيَحْدًا، وَعَلِمَ: وَعَلِمَ، وَمَنْ نَعِمَ: نَعْمَ وَمَنْ قَوْلِكَ فَحْدًا: فَيَحْدًا وَنَعْمَ وَيَسَّ.

وحروف الحلق ستة الأهمزة والهاء وهما أقصاه، والعين والحاء وهما من أوسطه، والغين والحاء وهما من أوله بمأ يلي اللسان. فكان أصل نَعْمَ وَيَسَّ مَا ذَكَرْتَ لَكَ. إِلَّا أَنَّهُمَا الْأَصْلُ فِي الْمَدْحِ وَالذَّمِّ. فَلَمَّا كَثُرَ اسْتِعْمَالُهُمَا أَلْزَمَا التَّخْفِيفَ وَجَرِيًا فِيهِ وَفِي الْكَسْرِ كَالْمَثَلِ الَّذِي يَلْزَمُ طَرِيقَةَ وَاحِدَةٍ. وَقَدْ يَقُولُ بَعْضُهُمْ نَعْمَ وَكُلَّ ذَلِكَ جَائِزٌ حَسَنٌ إِذَا آثَرْتَ اسْتِعْمَالَهُ، أَعْنِي الْوُجُوهَ الْأَرْبَعَةَ قَالَ الشَّاعِرُ:

فَيَدَاؤُ لَبَنِي قَيْسٍ عَلَى ... مَا أَصَابَ النَّاسَ مِنْ سُوءِ وَضْرٍ

مَا أَقَلَّتْ قَدَمِي أَنَّهُمْ ... نَعْمَ السَّاعُونَ فِي الْأَمْرِ الْمُبِيرِ

وأما ما ذكرت لك أنه يقع في معنَاهُمَا مقاربا لهما فنحو فَعُلْ نَحْوَ لَكْرُمَ زيدَ وَلَطْرَفَ زيدَ. وَكَذَلِكَ حَيْدًا وَنَحْنُ ذَاكِرُو كُلِّ بَابٍ مِنْ هَذَا عَلَى حَيْهَالِهِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ. أَمَا نَعْمَ وَيَسَّ فَلَا يَقَعَانِ إِلَّا عَلَى مُضْمَرٍ يَفْسِرُهُ مَا بَعْدَهُ وَالتَّفْسِيرُ لَازِمٌ. أَوْ عَلَى مَعْرِفَةٍ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ عَلَى مَعْنَى الْجِنْسِ ثُمَّ يَذَكُرُ بَعْدَهَا الْمَحْمُودَ وَالْمَذْمُومَ. فَأَمَّا مَا كَانَ مَعْرِفَةً بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ فَنَحْوُ قَوْلِكَ: نَعْمَ الرَّجُلُ زيدَ، وَيَسَّ الرَّجُلُ عبد الله ونعم الدار دارك. وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ: نَعْمَتِ الدَّارِ. لَمَّا أَذَكَّرَهُ لَكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ، وَبَسَّتِ الدَّابَّةُ دَابَتَكَ. وَأَمَّا قَوْلِكَ: الرَّجُلُ الدَّابَّةُ وَالدَّارُ فَمَرْتَفَعَاتِ نَعْمَ وَيَسَّ لِأَنَّهَا فِعْلَانِ يَرْتَفِعُ بِمَا فاعلاهما. وَأَمَّا قَوْلِكَ زيدَ وَمَا أَشْبَهَهُ فَإِنْ رَفَعَهُ عَلَى ضَرْبَيْنِ: أَحَدُهُمَا أَنَّكَ لَمَّا قُلْتَ: نَعْمَ الرَّجُلُ فَكَانَ مَعْنَاهُ مَحْمُودٌ فِي الرَّجَالِ قُلْتَ زيدَ عَلَى التَّفْسِيرِ كَأَنَّهُ قِيلَ: مِنْ هَذَا الْمَحْمُودِ؟ فَقُلْتَ: هُوَ زيدَ. وَالْوَجْهُ الْآخَرُ أَنَّ تَكُونَ أَرَدْتَ بَزِيدَ التَّفْذِيمِ فَأَخْرَجْتَهُ، وَكَانَ مَوْضِعُهُ أَنْ تَقُولَ: زيدَ نَعْمَ الرَّجُلِ؟

فإن زعم زاعم أن قولك نعم الرجل زيد إنما زيد بدل من الرجل مُرتفع بما ارتفع به كقولك : مررت بأخيك زيد، وجاءني الرجل عبد الله، قيل له إن قولك جائي الرجل عبد الله، إنما تقديره - إذا طرحت الرجل - : جاءني عبد الله. فقل: نعم زيد، لأنك تزعم أنه بنعم مُرتفع. وهذا محال لأن الرجل ليس يُفصد به إلى واحد بعينه، كما تقول جاءني الرجل أي : جاءني الرجل الذي تعرف. وإنما هو واحد من الرجال على غير معهود تُريد به هذا الجنس. ويقول نعم الرجل في التقدير إلى أنك تُريد معنى محمود في الرجال، ثم تعرف المُخاطب من هذا المَحمود؟

وإذا قلت بنس الرجل، فمعناه مذموم في الرجال ثم تفسر من هذا المذموم؟ بقولك : زيد. فالرجل وما ذكرت لك بما فيه الألف والألام دال على الجنس والمذكور بعد هو المُختص بالحمد والذم. وهذا ما هنا بمنزلة قولك : فلان يُعرق الأسد، إنما تُريد هذا الجنس، ولست تعني أسدا معهودا وكذلك : فلان يُحب الدينار والدينار، وأهلك الناس الدينار والدينار، وأهلك الناس الشاة والبعير. وقال الله عز وجل {والعصر إن الإنسان لفي خسر} فهو واقع على الجنس ألا تراهُ يقول {إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات} وقال {إن الإنسان خلق هلوعا}. وقال {إلا المُصليين}.

واعلم إن ما أُضيف إلى الألف والألام بمنزلة الألف والألام، وذلك قولك : نعم أخو القوم أنت، وبنس صاحب الرجل عبد الله. ولو قلت نعم الذي في الدار أنت لم يجز، لأن الذي بصلته مَقْصود إليه بعينه. فقد خرج من موضع الاسم الذي لا يكون للجنس وتقول : نعم القائم أنت، ونعم الداخِل الدار أنت. والدار بالتصّب والحفض، والتصّب أجود على ما ذكرت لك. لأن تعريفك يقع كتعريف العُلام وإن كان معناه الذي. فإن قلت قد جاء {والذي جاء بالصدق وصدق به} فمعناه الجنس. فإن الذي إذا كانت على هذا المذهب صلحت بعد نعم وبنس. وإنما يُكره بعد هذا تلك المُحصّصة. وكذلك لو قلت : نعم القائم في الدار أنت. وأنت تُريد به واحداً على معنى الذي المُحصّصة لم يجز، لما ذكرت لك من تعريف الجنس. فهذا تفسير ما يقع عليه من المعارف التي بالألف والألام.

وأما وفوعها على المُضمر الذي يفسره ما بعده فهو قوله : نعم رجل أنت، وبنس في الدار رجلا أنت، ونعم دابة دابتك. فالمعنى في ذلك : أن في نعم مضمر يفسره ما بعده وهو هذا المذكور المنصوب، لأن المبهمة من الأعداد وغيرها إنما يُفسرها التبيين. كقولك : عندي عشرون رجلا، وهو خير منك عبدا، لأنك لما قلت عشرون أنهمت فلم يدر على أي شيء هذا العدد واقع، فقلت رجلا ونحوه، لتبين نوع هذا العدد وهو خير منك عبدا. لأنك إذا قلت هو خير منك لم يدر فيم فضلته عليه، فإذا قلت : أنا أو عبدا أو نحوه فإنما تُفضله في ذلك النوع. فكذلك نعم.

والإضافة نحو قولك هو أفضلهم عبدا، وعلى التمرة مثلها زيدا. فإن قال قائل : فهل يكون المُضمر مقدما؟ قيل يكون ذلك إذا كان التفسير له لازما. فمن ذلك قولك : إنه عبد الله منطلق، وكان زيد خير منك. لأن المعنى إن الحديث أو إن الأمر عبد الله منطلق. وكان الحديث زيد خير منك. ولهذا باب يفرده بتفسيره. قال الله عز وجل (إنه من يأت ربه مجرماً) أي : إن الحبر. ومنها قولك في إعمال الأول والثاني : ضربوني وضربت أخوك لأن الذي بعده من ذكره الأخوة يفسره فكذلك هذا. قال الله جل وعز {يسر للظالمين بدلاً} وقال {نعم العبد إنه أواب}، لأنه ذكر قبله فكذلك جميع هذا.

وأما حيناً فإنما كانت في الأصل : حيناً الشيء، لأن ذا اسم مئهم يقع على كل شيء. فإنما هو حب هذا، مثل قولك : كرم هذا، ثم جعلت حب وذا اشما واحداً فصار مُبتدأ، ولزم طريقة واحدة على ما وصفت لك في نعم فتقول : حيناً عبد الله، وحيناً أمة الله. ولا يجوز حيناً لهما جعلاً اشما واحداً في معنى المدح، فانتقلا عما كانا عليه قبل التسمية كما يكون ذلك في الأمثال نحو أطربي فإنك ناعلة. ونحو الصيف ضيعت اللبن. لأن أصل المثل إنما كان لامرأة فإنما يضرب لكل واحد على ما جرى في الأصل. فإذا قلته للرجل فإنما معناه أنت عندي بمنزلة التي قيل لها هذا.

فأما قولك : نعمت وبنست إذا عنيت المؤنث فالأشما فعلا لم يخرج من باب الأفعال إلى التسمية كما فعل محب وذا وكأشما على منهاج الأفعال. ومن قال نعم المرأة وما أشبهه فالأشما فعلا قد كثرا وصارا في المدح والذم أصلا والحذف موجود في كل ما كثر استعمالهم إياه. فأما ضرب جاريتك زيدا وجاء أمتك وقام هند فغير جائز لأن تأنيث هذا تأنيث حقيقي. ولو كان من غير الحيوان لصلح وكان جيدا. نحو هدم دارك وعمر بلدتك لأنه تأنيث لفظ لا حقيقة تحته، كما قال عز وجل (وأخذ الذين ظلموا الصبيحة) وقال (فمن جائة مؤعظة من ربه). وقال الشاعر: لبيم يحك قفا مقرِف ... لبيم مائرُه فُعُد

وقال الآخر: بعيد الغرّة فما إن يزال ... مُضمرًا طرّاه طليحا

وأما، لقد ولد الأحيطل أم سؤ ... فإنما جاز للضرورة في الشعر جوازاً حسنا. ولو كان مثله في الكلام لكان عند النحويين جائزا على بعد. وجوازه للترفة بين الاسم والفعل بكلام. فتقديره أن ذلك الكلام صار عوضا من علامة التأنيث نحو: حضر القاضي اليوم امرأة ونزل دارك ودار زيد جارية. والوجه ما ذكرت لك. ومن أولى الفعل مؤنثا حقيقيا لم يجز عندي حذف علامة التأنيث فأما قوله: فكان يجتي دون من كنت أتقي ... ثلاث شُحوص كاعبان ومُعصِر فإنما أنت الشحوص على المعنى لأنه قصد إلى النساء وأبان ذلك بقوله كاعبان ومعصر ومثل ذلك:

فإن كيلاباً هذه عشر أُبْطِن ... وأنت بريء من قبائلها العشر

وقال الله عز وجل {من جاء بالحسنة فله عشر أمثالها} والتقدير والله أعلم فله عشر حسنات أمثالها. فيقول على هذا هذه الدار نعمت البلد، لأنك إنما عنيت بالبلد دارا. وكذلك هذا البلد نعم الدار، لأنك إنما قصدت إلى البلد. واعلم أنه لا يجوز أن تقول: قومك نعوما رجالا، كما تقول قومك قاموا. ولا

قَوْمِكَ بِمَسُوا رَجَالًا، وَلَا أَخْوَاكَ بِمَسَا رَجُلَيْنِ، كَمَا تَقُولُ أَخْوَاكَ قَامَا، لِأَنَّ نَعْمَ وَيَسَّ إِذَا تَقَعَانِ مَضْمُرًا فِيهِمَا فَاعِلَاهُمَا قَبْلَ الذِّكْرِ يَفْسِرُهُمَا مَا بَعْدَهُمَا مِنَ التَّمْيِيزِ. وَلَوْ كَانَا مِمَّا يَضْمُرُ فِيهِ لَخَرَجَا إِلَى مِنْهَاجِ سَائِرِ الْأَفْعَالِ، وَلَمْ يَكُنْ فِيهِمَا مِنَ الْمَعْنَايِ مَا شَرَحْنَاهُ فِي صَدْرِ الْبَابِ. فَإِنَّمَا مَوْضِعُهُمَا أَنْ يَقَعَا عَلَى مُضْمَرٍ يَفْسِرُهُ مَا بَعْدَهُ، أَوْ عَلَى مَرْفُوعٍ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ تَعْرِيفِ الْجِنْسِ مَا ذَكَرْتَ لَكَ. وَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا يَجُوزُ أَنْ تَقُولَ زَيْدٌ نَعْمَ الرَّجُلِ وَالرَّجُلِ غَيْرِ زَيْدٍ، لِأَنَّ نَعْمَ الرَّجُلِ خَبْرٌ عَنِ زَيْدٍ. وَلَيْسَ بِمَنْزِلَةِ قَوْلِكَ زَيْدٌ قَامَ الرَّجُلِ، لِأَنَّ نَعْمَ الرَّجُلِ مَحْمُودٌ فِي الرَّجَالِ كَمَا أَنَّكَ إِذَا قُلْتَ زَيْدٌ فَارَهُ الْعَبْدُ لَمْ يَكُنْ الْفَارَهُ مِنَ الْعَبِيدِ إِلَّا مَا كَانَ لَهُ، لَوْلَا ذَلِكَ لَكَ لَمْ يَكُنْ فَارَهُ خَبْرًا لَهُ.

وَاعْلَمْ أَنَّهُ مَا كَانَ مِثْلَ كَرَمِ زَيْدٍ وَشَرَفِ عَمْرٍو فَإِنَّمَا مَعْنَاهُ فِي الْمَدْحِ مَعْنَاهُ مَا تَعَجِبْتَ مِنْهُ نَحْوُ مَا أَشْرَفَهُ وَنَحْوُ ذَلِكَ أَشْرَفَ بِهِ. وَكَذَلِكَ مَعْنَى نَعْمَ إِذَا أَرَدْتَ الْمَدْحَ وَمَعْنَى بَيْسَ إِذَا أَرَدْتَ الذَّمَّ. وَمَنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ {سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ} كَمَا تَقُولُ نَعْمَ رَجُلًا أَخْوَاكَ وَكَرَمًا رَجُلًا عَبْدِ اللَّهِ. وَاعْلَمْ أَنَّكَ إِذَا قُلْتَ نَعْمَ الرَّجُلِ رَجُلًا زَيْدٌ فَقَوْلُكَ رَجُلًا توكِيدٌ، لِأَنَّهُ مُسْتَعْنَى عَنْهُ بِذِكْرِ الرَّجُلِ أَوْلًا. وَإِنَّمَا هَذَا بِمَنْزِلَةِ قَوْلِكَ عُنْدِي مِنَ الدَّرَاهِمِ عَشْرُونَ دِرْهَمًا. إِذَا ذَكَرْتَ الدَّرَاهِمَ توكِيدًا وَلَوْ لَمْ تَذَكُرْ لَمْ تَحْتَجْ إِلَيْهِ. وَعَلَى هَذَا قَوْلُ الشَّاعِرِ:

تَزَوَّدَ مِثْلَ زَادِ أَبِيكَ فِينَا ... فِينَعَمَ الرَّادُ زَادُ أَبِيكَ زَادَا

فَأَمَّا قَوْلُكَ: حَسْبُكَ بِهِ رَجُلًا وَوَيْجَهُ رَجُلًا وَمَا أَشْبَهَهُ فَإِنَّ هَذَا لَا يَكُونُ إِلَّا عَلَى مَدَّكُورٍ قَدْ تَقَدَّمَ. وَكَذَلِكَ كَفَى بِهِ فَارِسًا وَأَبْرَحَتَ فَارِسًا. قَالَ الشَّاعِرُ:

وَمَرَّةً يَرُفِيهِمْ إِذَا مَا تَبَدَّدُوا ... وَيَطْعُهُمْ شَرًّا فَأَبْرَحَتَ فَارِسًا

عَلَى مَعْنَى التَّعَجُّبِ. فَأَمَّا قَوْلُهُمْ: مَا رَأَيْتُ كَأَيُّومٍ رَجُلًا فَالْمَعْنَى مَا رَأَيْتُ مِثْلَ رَجُلٍ أَرَاهُ الْيَوْمَ رَجُلًا أَيْ مَا رَأَيْتُ مِثْلَهُ فِي الرَّجَالِ. وَلَكِنَّهُ حَذَفَ لِكثْرَةِ اسْتِعْمَالِهِمْ لَهُ، وَأَنَّ فِيهِ دَلِيلًا كَمَا قَالُوا: لَا عَيْبَكَ أَيْ: لَا بَأْسَ عَيْبِكَ وَكَمَا قَالُوا: أَفْعَلْ هَذَا إِمَّا لَا، أَيْ: إِنْ كُنْتَ لَا تَفْعَلُ غَيْرَهُ. فَمَا زَائِدَةٌ، وَالتَّقْدِيرُ: إِنْ لَا تَفْعَلُ غَيْرَ هَذَا فَافْعَلْ هَذَا. وَكَذَلِكَ قَوْلُهُمْ عُنْدِي دَرَاهِمٌ غَيْرُ وَلَيْسَ إِلَّا. وَأَمَّا قَوْلُهُ:

يَا صَاحِبِي دَنَا الْمَسِيرُ فَسِيرًا ... لَا كَالْعَشِيَّةِ زَائِرًا وَمُزُورًا

فَعَلَى إِضْمَارِ فَعَلٍ كَأَنَّهُ قَالَ: لَا أَرَى كَالْعَشِيَّةِ أَيْ كَوَاحِدِ أَرَاهُ الْعَشِيَّةِ، لِأَنَّ الزَّائِرَ وَالْمُزُورَ لَيْسَا بِالْعَشِيَّةِ فَيَكُونُ بِمَنْزِلَةِ لَا كَرِيدَ رَجُلًا.

el-Cumel' de ise konu şu şekilde ele alınmaktadır (Zeccaci, 1984, 108-109):

بَابُ نَعْمَ وَيَسَّ

”اعلم أن نعم للمحمدية والثناء، ويس للذم. وهما فعلا ماضيان ضعيفان غير متصرفين، لأنهما أزيدا عن مواضعهما، وذلك أن نعم منقول من قولك : نعم الرجل، ويس منقول من قولك: بيس الرجل، إذا أصاب بؤسا، فقلنا إلى الثناء والذم، فصارعا الحروف فلم يتصرفا، فهذا وجه ضعفهما، ولا يعلمان من المعارف إلا في ما عرفت بالألف واللام الداليتين على الجنس خاصة. والمضمر فيهما على الشريطة التفسير، وتصبب النكرة معهما على التمييز والتفسير. وذلك قولك: نعم الرجل زيد، و الرجل رفق بنعم، وزيد خير ابتداء مضمر، كأنك تقول: هو زيد. وإن شئت جعلت زيدا رفعا بالابتداء وجعلت ما قبله خبره.

وتقول في التنبيه: نعم الرجلان زيدان، وفي الجمع: نعم الرجلان زيدون. وكذلك: نعم الصاحب محمد، ونعم صاحب القوم زيد، ونعم فتح العشيرة عمرو، وكذلك ما أشبهه. وتقول في النكرة: نعم رجلا زيد، ونعم صاحبا أخوك، ففي نعم مضمر مرفوع، والتقدير: نعم الرجل رجلا زيد، ونعم الصاحب صاحبا أخوك، تصبب النكرة على التمييز، وكذلك ما أشبهه،

وتقول زيد نعم الرجل، فترفع زيدا بالابتداء وما بعده خبره، و الرجل رفق بنعم وهو في موضع المضمر العائد على زيد، ولكنه جاء مظهرًا. وتقول في التنبيه: الزيدان نعم الرجلان. وفي الجمع: زيدون نعم الرجلان، وكذلك ما أشبهه. وتقول في المؤنث: نعمت المرثة هند، ونعمت الجارية جاريثك، وإن شئت قلت: نعم المرأة هند، لما لم يتصرف أجاروا فيه التذكير والتأنيث.

بَابُ حَبَدَا

”اعلم أن حب فعل رفعه ما كانا واحدا، ولم يتصرفا، فصارا بمنزلة اسم واحد يرفع ما بعده. ويرفع المعرفة وينصب النكرة، ويجيء معه الحال والتمييز. وذلك قولك حبدا زيد، وحبدا هند، وحبدا أخوك. قال الشاعر:

يَا حَبْدَا حَبْدَا رِيَانٍ مِنْ حَبْلٍ وَحَبْدَا سَاكِرُ رِيَانٍ مِنْ كَانَا

وتقول: حبدا زيد راجيا، فتصبه على الحال، وحبدا راجيا زيد، وحبدا سائرا أخوك، وأصل حبدا: حبب ذا، فأدغموا الباء في الباء كراهية اجتماع

المثلين، وكذلك ما أشبهه.

Görüldüğü üzere *el-Muktedab'* da حبدا و بيس aynı başlık altında ele alırken, *el-Cumel'* de diğer iki fiilden hemen sonra ayrı bir başlık şeklinde ele alınmıştır. İki kitap arasında ortak noktalar olduğu gibi, sadece *el-Muktedab'* da yer alıp *el-Cumel'* de geçmeyen bilgiler de mevcuttur. *el-Muktedab'* da yer alan

doğrudan konuyla (övgü ve yergi) alakalı kuralların/hükümlerin neredeyse tamamı *el-Cumel*'de de bulunmaktadır. Fakat *el-Muktedab*'da konu dışı geniş bilgiler de yer almaktadır. Bu hususları bir tablo ile ortaya koyup daha detaylı bir şekilde inceleyelim.

Ortak ve ortak olmayan hususlar	<i>el-Muktedab</i>	<i>el-Cumel</i>
Ortak ve ortak olmayan hususlar		
بِسْ وَحَيْدَا'nın övgü ve yergi ifade ettiği	X	X
نعم ve بَيْسْ'nin نَعْمٌ وَيَسْ den, حَيْدَا'nın ise وَدَا'dan türetildiği	X	X
Bu kelimelerin çekimsiz (غَيْرُ مُنْصَرِفٍ) oldukları	X	X
ال ve بَيْسْ'nin sadece, başında cinsi ifade eden al takısının bulunduğu veya bu tip isimlere izafe edilen isimlerde ya da temyizle açıklanan gizli bir zamirde amel ettikleri	X	X
Faillerinin ikil veya çoğul olduğu durumlardaki kullanımları	X	X
Faillerinin müennes olduğu durumdaki kullanımları	X	X
Mahsûs bilmedih veya zemm'in öne geçmesinin mümkün olup olmadığı	X	X
نعم ve بَيْسْ'nin fiil, حَيْدَا'nın ise isim olduğu	X	X
Boğaz harfleri (hurufu'l-halk)	X	
Temyiz ve çeşitleri	X	
Cinsi ifade eden ال takısı	X	
Taaccub üslubu	X	
Failin durumuna göre fiile müenneslik tâ'sının bitişip bitişmemesi	X	

Yukarıda karşılaştırma maksadıyla alıntılanan iki konuya bakıldığında ez-Zeccâcî'nin konuyu dağıtmadan kısa, öz ve net ifadelerle anlattığı, el-Müberred'in ise konuyu dallandırarak oldukça muğlak ve girift bir üslupla açıkladığı görülmektedir. Tablodan da anlaşıldığı gibi, el-Müberred ana konudan sapmakta ve konuyla ilgili olan yan ıstılahları, sanki ana konuymuş gibi anlatmaktadır. Örneğin el-Müberred, نعم ve بَيْسْ'nin farklı okuyuşlarından bahsederken bunun ikinci harflerinin boğaz harfi olmasından kaynaklandığını dile getirmekte ve sonrasında boğaz harfleri hakkında geniş bilgi vermektedir. Aynı şekilde نعم ve بَيْسْ'nin faillerinin gizli bir zamir olması halinde, kendilerinden sonra mansûb bir ismin temyiz olarak gelmesinin gerekli olduğunu ifade ettikten sonra temyiz konusunu ele almakta ve temyizin daha başka nerelerde geldiğini geniş bir şekilde açıklamaktadır. Yine نعم ve بَيْسْ'nin faillerinin başında cinsi ifade eden ال takısının bulunduğu dile getirirken cinsi ifade eden ال konusuna; bu fiillerin müennes isimlerle kullanımına değinirken genel anlamda fiil ile fâil arasındaki müzekkerlik-müenneslik uyumuna tüm ayrıntılarıyla yer vermektedir. En dikkat çekici nokta ise نعم ve بَيْسْ anlamında kullanılan kalıplardan bahsederken taaccub konusuna geçmesidir.

Aralarındaki bir başka fark ise ez-Zeccâcî kural ve genel ifadelerle konuyu açıklarken, el-Müberred konuyu daha çok benzer kullanımlar üzerinden örneklerle açıklama cihetine gitmektedir. Yine el-Müberred birçok kere "Eğer biri şöyle derse sen de şöyle dersin." vb. ifadelerle bazen bir başka nahivcinin görüşüne bazen de farazî sorulara yer vermektedir. el-Müberred'in sadece şekilde ilgilenmeyerek terkiplerdeki ince anlamlara dikkat çekmesi ise *el-Muktedab*'ın değerini artıran en önemli özelliktir. Genel anlamda bakıldığında *el-Muktedab*'da anlam irâbdan önce gelir. Bu durum نعم ve بَيْسْ'nin çekimsiz olmalarını, fâil ve mahsus bilmedih ve z-zemm ile oluşturdukları standart kalıba bağlamasından da anlaşılmaktadır. el-Müberred'e göre bu standart kalıp darb-ı mesel gibi hiçbir şekilde değişmemekte, değiştiği takdirde anlamını kaybedecektir. ez-Zeccâcî ise çekimsiz olmalarını harfe benzemelerine bağlamıştır. Yine temyizi açıklarken de el-Müberred anlamla ilgili çok ince noktalara temas etmektedir. Sonuç olarak "vâdih" türü eserlerin ortaya çıkmasıyla nahvin öğretim boyutu ile ilgili iyileştirmeler yapılmış fakat aynı zamanda nahvin özünden olan bazı hususlar da kaybolmuştur.

1.3. "Nahve Giriş" Türü Eserler

Nahiv öğretimini zorlaştıran unsurlardan biri de, telif edilen nahiv kitaplarında öğrenci seviyesinin gözletmemesi olmuştur. İlk dönem temel nahiv kitaplarında, nahiv konuları üst perdeden, derinlemesine ve

ağır bir dille anlatılmıştır. Başta *el-Kitap* olmak üzere *el-Mukteḍab* vb. eserler nahve yeni başlayanların ve çocukların kolay kolay anlayamayacağı bir üslupla telif edilmişlerdir. el-Müberred'in, *el-Kitâb*'ı okumak üzere gelenlere *el-Kitâb*'ı okumanın çok zor bir iş olduğunu ve buna göre hazır olmalarını söylediği rivayet edilmiştir. (Mebrûk, 1985, 41).

Nahivcilerin, nahiv öğretimini aksatan bu tip sıkıntıları aşmak için iki farklı çaba içerisine girdikleri görülmektedir. Birincisi öğrenciyi, nahiv ilmini üst perdeden anlatan kitapları anlayabilecek şekilde hazırlamayı, altyapılarını oluşturmayı ve onlara bu kitaplara giden yolu kolaylaştırmayı hedefleyen "giriş" (المدخل) türü eserlerdir. Örneğin el-Müberred ve es-Sîrâfî'nin *el-Medḥal ilâ Kitâbi Sîbeveyhi* adıyla yazdıkları eserler ile el-Cermî'nin (ö. 225/840) *Ġarîbu Kitâbi Sîbeveyhi* ve er-Rummânî'nin *Ağrâdu Kitâbi Sîbeveyhi* adıyla kaleme aldıkları eserler bu türdendir. Bu eserlerle, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına başlamadan önce öğrencinin altyapısının oluşturulması hedeflenmiştir.

Bu kapsamda telif edilen ikinci kısım "nahve giriş" türü eserler ise belli bir kitaba yönelik olmayıp genel anlamda nahiv ilmine giriş mesabesinde olan kitaplardır. Bu bağlamda, İbn Dürüsteveyh (ö. 348) *el-İrşâd fî'n-nahv*, İbn Hâleveyh (ö. 370) *el-Mubtedî*, el-Mufaḍḍal b. Mesleme (ö. 390) *el-Medḥal ilâ 'ilmi'n-nahv*, İbnü'd-Dehhân (ö. 569) *ed-Durûs* adlı eserleri telif etmişlerdir. (Mebrûk, 1985, 41).

Bu türden çok sayıda eser kaleme alınmasına rağmen çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan biri İbnü'd-Dehhân'ın *ed-Durûs*'u olmuştur. Daha sonra bu kitabı şerh eden İbnü'd-Dehhân, *ed-Durûs*'u mübtediler için telif ettiğini, onlara nahve giden yolu kolaylaştırmak için ayrıntılara girmeden basit bir dille yazdığını dile getirmiştir. Ancak daha sonra, farklı seviyedeki ilim talebelerinin de istifade etmesi için soyut olan konuları âyet ve şiirlerden örneklerle somut hale getirerek kitabı şerh ettiğini söylemiştir. (İbnü'd-Dehhân, 1991, 78). İbnü'd-Dehhân, eserinin girişinde de ifade ettiği gibi *ed-Durûs*'ta son derece sade bir dil kullanmıştır. Üslubunun netliği, örnek için alıntılığımız esmâ-i sitte ile ilgili ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Konu *ed-Durûs*'ta şu şekilde geçmektedir (İbnü'd-Dehhân, 1991, 116):

(الأسماء الستة)

درس

"ستة أسماء إعرابها في الإضافة إلى غيرك في الرفع بالواو، وفي النصب بالألف، وفي الجر بالياء، تقول: هذا أبوك وأخوك وحموك وهنوك وفوك ودو مال، ورأيت أبك وأخاك وحماك وهناك وفاك وذا مال، ومزرت بأبيك وأخيك وحميك وهنيك وفيك وذى مال. فالواو حرف الإعراب وعلامة الرفع، والألف حرف الإعراب وعلامة النصب، والياء حرف الإعراب وعلامة الجر"

1.4. Nahiv Telifinde Yöntem Arayışı

Nahiv öğretimini zorlaştıran en önemli hususlardan biri de nahiv telifinde sağlam bir yöntemin takip edilememesi olmuştur. Elimizde bulunan kapsamlı ilk nahiv kitabı olan *el-Kitâb*, daha çok dil malzemesinin toplandığı bir eser görüntüsü vermektedir. Bu eserde nahiv, sarf ve ses bilimi konuları iç içe ve karışık bir şekilde yer almaktadır. Gramer konularının neye göre alt başlıklara ayrılacağı net olmadığı için hangi konuların öne, hangilerinin ise sona bırakılması gerektiği noktasında bir karmaşa görülmektedir. Bu nedenle alt başlıklar dağınık bir şekilde ele alınmış hatta çoğu zaman aynı konu sekiz dokuz başlık altında ele alınabilmiştir. Ayrıca terminoloji oluşmadığı için bâb başlıkları oldukça uzun ve muğlak olmuştur. Çoğu zaman başlığa bakarak konuyu anlamak mümkün olmamaktadır.

Sîbeveyhi'nin öğrencileri ve ondan hemen sonra gelen dilciler de nahiv telifinde bir yöntem geliştirmek yerine Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı üzerinde çalışmışlardır. Başta Basra ekolüne mensup dilciler olmak üzere Sîbeveyhi'den sonra gelen ilk dilciler, *el-Kitâb*'dan sonra ayrı bir nahiv kitabı yazmaya gerek duymamışlardır. Bu durum, o dönemde mübtediler için yazılan çok az sayıdaki muhtasar türü eser hariç, tüm gramer konularını içeren müstakil eserlerin yazılmamasından da anlaşılmaktadır. Sîbeveyhi'den hemen sonra gelen dilciler öncelikle *el-Kitâb*'ı açıklamaya çalışmışlardır. Bu çalışmaların bazıları *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* vb. isimlerle anılan ve *el-Kitâb*'ın tamamını açıklamaya yönelik olan şerhler şeklinde ortaya çıkarken bir kısmı da *Şerhu şevâhidi Kitâbi Sîbeveyhi*, *Şerhu Nuketi Kitâbi Sîbeveyhi*, *Tefsîru ebniyeti Sîbeveyhi* vb. *el-Kitâb*'ın belli yönlerini açıklamayı hedefleyen eserler şeklinde literatürdeki yerini almıştır. (Mebrûk, 1985, 42; Bekkâ, 2001, 33-35).

Sîbeveyhi'nin çağdaşı olan veya ondan hemen sonra gelen ilk dilcilerin *el-Kitâb* üzerindeki bazı çalışmaları şunlardır: Aḥfeş el-Evşat (ö. 215/831) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*,⁴ el-Cermî (ö. 225/840) *Ġarîbu Kitâbi*

⁴ Bu kitabın Aḥfeş'e aidiyeti kesin değildir. Zira klasik terâcim ve tabakât kitaplarında geçmemektedir. Son dönemde bazı kütüphanelerde yazma nüshası bulunmuştur. Ancak nüshayı gören Hatice el-Hâdisî, bunun şerhten çok talik türüne benzediğini

Sıbeveyhi, Tefsîru ebniyeti Sıbeveyhi, el-Farh,⁵ el-Mâzinî (ö. 247/862) *ed-Dibâc fi cevâmi'i Kitâbi Sıbeveyhi, Tefsâîru Kitâbi Sıbeveyhi, ez-Ziyâdî* (ö. 249/864) *Nuketun fi Kitâbi Sıbeveyhi, es-Sicistânî* (ö. 250/865?) *Tefsîru ebniyeti Sıbeveyhi, el-Müberred* (ö. 285/899) *Şerhu şevâhidi Kitâbi Sıbeveyhi*. (Bekkâ, 2001, 33-35).

el-Müberred'den sonra da *el-Kitâb* üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak kanaatimizce el-Müberred ile birlikte nahivde telif geleneği farklı bir evreye geçmiştir. Çünkü yukarıda geçen yazar ve eser isimlerinden de anlaşıldığı gibi, el-Müberred ile Sıbeveyhi arasındaki dönemde yaşayan çok sayıda büyük dilci nahivle ilgili müstakil eser yazmadığı gibi bir yöntem arayışına da girmemiştir. Yaptıkları en önemli iş ise *el-Kitâb*'daki muğlak noktaları şerh etmek olmuştur. Nahivle ilgili görüşlerini de ancak *el-Kitâb* bağlamında ve onun etrafında açıklayabilmişlerdir. Fakat el-Müberred bu durumun bir istisnasıdır. İlk defa o Sıbeveyhi'ye bazı konularda itirazlarda bulunmuş ve *er-Reddu 'alâ Sıbeveyhi, Mesâîlu'l-galat, Şerhu mâ ağfelehu Sıbeveyhi* vb. isimlerle, Sıbeveyhi'ye itiraz, yanlışlarını düzeltme veya eksik bıraktığı konuları tamamlama gibi amaçlarla eserler yazmıştır. (Mebrûk, 1985, 42-44; Bekkâ, 2001, 33-39). Bütün bunlardan daha da önemlisi o, bir yöntem arayışına girerek nahiv ilmini bir bütün olarak daha düzenli ve daha sistemli bir şekilde sunmayı hedeflemiş ve bunu gerçekleştirmek için *el-Muktedab* adlı eserini, *el-Kitâb*'dan bağımsız bir eser şeklinde telif etmiştir.

el-Müberred *el-Muktedab*'da nahiv konularını *el-Kitâb*'a göre daha düzenli ve daha anlaşılır bir üslupla sunmuşsa da metodolojiden kaynaklanan sorunları tamamen çözememiş ve sonraki dilcilerin örnek alacağı net bir yöntem geliştirememiştir. *el-Muktedab*'da da nahiv, sarf ve ses bilimi konuları ayrı kısımlar olarak ele alınmamıştır. Nahiv konularının arasında sarf, sarf konularının arasında da nahiv ve ses bilimi ile ilgili konulara çokça yer verilmiştir. Ayrıca "vâdih" türü eserler konusunda görüldüğü gibi o, çoğu zaman bir konudan diğerine geçiyor ve genellikle bir konuyu birkaç başlık altında ele alarak çokça tekrara düşüyor. Ama sonraki dönem nahiv kitaplarında genel bir yöntem haline gelen, kitapların isim, fiil, harf; murebmebni veya irâba dayanarak merfûât, mansûbat ve mecrûrât şeklinde ana bölümlere ayrılması ve sarf ile nahiv konularının bir birinden ayrılması gibi temel sınıflandırmalar *el-Muktedab*'da gerçekleştirilememiştir. (Mebrûk, 1985, 42). Aşağıda açıklanacağı üzere bunu ez-Zemaşşerî (ö. 538/1143) yapacaktır.

Nahiv kitaplarının telifinde bir yöntem geliştirme bağlamında en önemli adım ez-Zemaşşerî ile birlikte atılmıştır. ez-Zemaşşerî nahiv telifinde geliştirdiği metodu ilk defa *el-Mufaşşal* adlı eserinde uygulamıştır. Nahiv telifinde yöntem geliştirme arayışında olan ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*'dan önce de *el-Unmûzec* ve *el-Mufred ve'l-muellef* adlı eserlerini kaleme almıştır. Bu eserlerde yöntem geliştirme anlamında önemli adımlar atmışsa da net bir metodu ortaya koyamamıştır. *el-Unmûzec*'de yeni bir yöntemin belirtileri sayılabilecek bazı hususlar bulunmaktadır. Örneğin bazı nahiv konuları merfûât, mansûbat ve mecrûrât üst başlıkları altında toplanmıştır. (Zemaşşerî, 1999, 16-19). Bunun dışında söz konusu eserde nahiv ve sarf konuları iç içe verildiği gibi, ne kelime türlerini, ne mureb ve mebnîyi, ne de âmil ve irâbı baz alan bir sınıflandırma bulunmaktadır. *el-Mufred ve'l-muellef*'te ise bu amaç daha bariz bir şekilde kendini göstermektedir. ez-Zemaşşerî bu eserde daha önceki eserlerden farklı olarak kelimelerin müfred ve terkîp halindeki durumlarını ayrı ayrı ele almaktadır. Buradaki *el-Mufred ve'l-muellef* sırasıyla sarf ve nahiv ilimlerini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu kitapta nahiv ve sarf konuları ayrı ayrı ele alınmış olmaktadır. *el-Mufred ve'l-muellef* ile hedefine biraz daha yaklaşan ez-Zemaşşerî, *el-Mufaşşal* adlı geniş eserini telif ederek hedeflediği metodu bu eserde ortaya koymuştur. (Mebrûk, 1985, 42).

ez-Zemaşşerî geliştirdiği yöntem ile Arap gramerini (sarf ve nahiv) şu dört kısma ayırarak meşhur *el-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb* adlı eserini oluşturmuştur: 1. İsimler 2. Fiiller 3. Harfler 4. Müsterekler. ez-Zemaşşerî, bir nahiv ansiklopedisi niteliğinde olan *el-Mufaşşal* adlı eserinde uyguladığı bu metodun nahiv kitaplarındaki metodoloji sorununu giderdiğini düşünmüştür. ez-Zemaşşerî, bu konudaki görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Müslümanların Arapçaya olan ihtiyaçları ve benim de Arap dili talebelerine olan merhametim beni, nahiv ile ilgili tüm konuları kapsayan, güzel bir tertiple düzenlenen, öğrencileri en az bir çabayla en yüksek hedefe ulaştıran ve onların Arap diline olan ihtiyaçlarını gideren bir kitap yazmaya teşvik etti. Bunun üzerine dört bölüme ayrılmış olan *el-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb* adlı bu eseri oluşturdum. Bu bölümler şunlardır: 1. İsimler 2. Fiiller 3. Harfler 4. Müsterekler. Bu dört kısmı bu şekilde sınıflandırdım ve geniş bir şekilde açıkladım; öyle ki her konu olması gereken yere yerleşti ve her şey yerli yerinde oldu." (İbn Ya'îş, 2001, 1, 67).

ifade etmiştir. Geniş bilgi için bk. Muhammed Abdulmuttalib Bekkâ' (2001). *el-Medhal ilâ Kitâbi Sıbeveyhi ve şurâhih*. Bağdat: Dâru's-Şuûni's-Sakâfiyyeti'l-Âmme, 35-36.

⁵ Farh (الفرح) yavru demektir. Yani فرح كتاب سيبويه. Sıbeveyhi'nin kitabının yavrusu anlamındadır. el-Cermî bunun müstakil bir nahiv kitabı olmadığını, aksine Sıbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının ihtisarı olduğunu özellikle vurgulamıştır. Geniş bilgi için bk. Bekkâ, *el-Medhal*, 36.

ez-Zemaḥşerî'nin bu taksimi, gerçekten de nahiv ilmini daha fazla sadeleştirerek kavramasını kolaylaştırmış ve kendisinden sonra gelen birçok dilci tarafından da benimsenmiştir. Ancak net, sağlam ve tutarlı olarak görülen bu metod, kimi dilcilere göre Arap gramerinin özünü zedeleyecek şekilde nahvin aleyhine olmuştur. (Mebrûk, 1985, 44). Çünkü kelimeleri bu şekilde taksim edip ele almak, Arapça terkipleri (söz dizimini) parçalayıp unsurlarını tek tek ele alma anlamına gelmektedir ki bu da cümlelerle ilgili hükümlerin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin fiil, fâil ve mefûlden oluşan bir cümleyi bir bütün olarak ele almak, fiili fiil kısmında, fâil ile mefûlü de isim kısmında ele almaktan daha iyi olabilir. Ayrıca sarf ve nahiv konularını iç içe vermesi de eleştiri konusu olmuştur.

1.5. Nahiv İlminin, İbn Rüşd'ün "Bilimsel Metod" Dediği Yöntemle Sunulması

İbn Rüşd (ö. 595/1198) tıp, felsefe, fıkıh vb. ilimlerde yetkin olan ansiklopedik bir âlimdir. Yaşadığı dönemde, Zahirî âlimlerin, doğunun ilmî geleneğine karşı "asıllara dönüş, kıyasın reddedilmesi ve taklidin terkedilmesi" şeklinde başlattıkları ilmî harekete doğrudan katılmamışsa da bu hareketten kısmen etkilendiği söylenebilir. (İbn Rüşd, 2010, 101). Ancak o hiçbir zaman toptan reddedici bir tutum sergilememiş, sadece yenilik ihtiyacı hissettiği alanlarla ilgili görüşlerini açıklamıştır. Bu bağlamda o da İbn Hâzım (ö. 456/1064) ve İbn Maḍâ (ö. 592/1196) gibi nahve bazı eleştiriler yöneltmiştir. Ancak o, İbn Hâzım ile İbn Maḍâ'dan farklı olarak nahvi teorik anlamda eleştirmeyerek sadece sunum noktasında bazı hususları eleştirmiştir. (İbn Rüşd, 2010, 102; Doğan, 2009, 6-10). İbn Rüşd'e göre ilk dilciler Arap dilini doğru bir şekilde betimleyip kurallarını oluşturmuşlardır. Fakat nahvin sunumunda takip ettikleri metod bilimsel olmadığı için öğretimde tam anlamıyla başarılı olamamışlardır. (İbn Rüşd, 2010, 151).

İbn Rüşd, nahivle ilgili görüşlerini *ed-Darûrî fi şinâ'ati'n-nahv* adlı eserinde dile getirmiştir. Ancak eserin, Mansur Ali Abdussemi tarafından tahkikli neşri yapılmaya kadar kimse bu görüşlerden pek haberdar olmamıştır.⁶ İbn Rüşd bu eserde, diğer bazı yenilikçi dilcilerin yaptığı gibi nahvi eleştirmekle yetinmeyerek, alternatif de sunmuştur. Onun nahiv öğretimi ile ilgili sunduğu öneriler bütüncül olup nahvin tamamını kapsamaktadır.⁷ Ayrıca onun bu konudaki görüşleri tepkisel olmayıp bilimsel temellere dayanmaktadır.⁸ Bu durum İbn Rüşd'ün görüş ve önerilerini diğer ıslahatçı dilcilerin görüş ve önerilerinden ayırmaktadır. İbn Rüşd'ün bu eserdeki yenilikçi görüşlerini önce özet, sonra da daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

Adından da anlaşıldığı gibi İbn Rüşd bu eserde, nahivle ilgili sadece zaruri olan bilgilere yer verdiğini açıklamıştır. (İbn Rüşd, 2010, 97). O, Arapçayı Araplar gibi konuşabilmek için öğretim açısından en kolay, en faydalı ve bilimsel olana en yakın olan metodun takip edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. (İbn Rüşd, 2010, 97). Ona göre nahivciler, nahiv öğretiminde bilimsel metodu tam anlamıyla uygulayamamışlardır. (İbn Rüşd, 2010, 151).

Bilimsel metodun küllî kaidelere (القَوَائِدِ الكُلِّيَّةِ، القَوَائِدِ) dayanması gerektiğini ifade eden İbn Rüşd, nahivcilerin nahiv konularını dağıttıklarını, bunun da öğretimi zorlaştırdığını savunmuştur. Cümleyi merkeze alan İbn Rüşd, mefûller, temyiz, hâl, kâne ve kardeşleri, inne ve kardeşleri vb. onlarca konuyu "cümlelerin kayıtları" (الثبوت) başlığı altında bir araya getirmiştir. Ayrıca o, nahiv ve sarf ilmini de keskin bir şekilde birbirinden ayırmayarak daha çok konu bütünlüğüne önem vermiştir. Grameri müfred kelimeler, mürekkebler (cümle) ve eşkâl (irâb) şeklinde üç ana başlığa ayıran İbn Rüşd, dil öğretiminin müfred

⁶ İbrahim Mustafa ve Mehdi el-Maḥzûmî gibi dilcilerin nahvin ıslahı bağlamında sundukları önerilerin neredeyse tamamı İbn Rüşd tarafından dile getirilmiştir. ıslahatçı dilciler, nahivcilere ağır ithamlarda bulunarak görüşlerini savunurken, İbn Rüşd bunu, nahivcilere hak ettikleri değeri vererek son derece uygun bir üslup ve tam bir bilim adamı tavrıyla yapmıştır.

⁷ Biz bu çalışmamızda, konunun tabiatı gereği yenilikçi görüşleri konulara göre ele aldık. Zira ıslahatçı dilcilerin neredeyse tamamı, gramer anlamında nahiv ilmini bir bütün olarak ele almaktan ziyade eleştiri ve önerilerini belli konular çerçevesinde dile getirmişlerdir. Biz de tekrardan kaçınmak için söz konusu görüş ve önerileri konular üzerinden ele alıp değerlendirdik. Ancak İbn Rüşd'ün görüşleri nahvin belli konularına yönelik olmayıp kendi içinde bütünlük arz eden bütüncül bir yaklaşım olduğu için onu ayrı bir başlık olarak ele alma gereği duyduk.

⁸ Örneğin bu konuda İbn Maḍâ ile İbn Rüşd'ün görüşleri karşılaştırıldığında, İbn Rüşd'ün görüşlerinin tamamen öğretim ihtiyacından kaynaklanan, nahvin günlük konularını küllî kaideler halinde bir araya getirip öğretimi kolaylaştıran, irâbın ortaya çıktığı alan olan cümleleri merkeze alan ve nahiv ilmini bir bütün olarak ele alıp ona göre çözüm üreten görüşler şeklinde ortaya çıkarken, İbn Maḍâ'nın görüşleri, "Nahvî âmil gerçek anlamda bir müessir değildir. Bu şer'an caiz olamaz." gibi sığ bir yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Ancak buna rağmen İbn Rüşd'ün görüşleri, yenilikçi dilciler arasında İbn Maḍâ'nınki kadar ses getirip tartışılmamıştır. Biz, bu durumun şundan kaynaklanmış olabileceğini düşünmekteyiz: Nahiv ilmini teorik anlamda kusurlu bulanlar, bundan klasik nahiv ve klasik nahivcileri sorumlu tuttıkları için aradıklarını İbn Maḍâ'da bulmuşlardır. Dolayısıyla onu referans almaları kendileri için daha tutarlı olmuştur. İbn Rüşd'ün görüşleri ise klasik nahvi reddedici veya ona bir başkaldırı görünümü arz etmediği için ilgilerini çekmemiştir. Ayrıca, eserin geç dönemde ortaya çıkması sebebiyle modern dönem ıslahatçı dilcilerin önemli bir kısmının İbn Rüşd'ün görüşlerinden haberdar olmama ihtimali de bulunmaktadır. Önde gelen ıslahatçı dilcilerin İbn Rüşd'ün görüşlerinden hiç bahsetmemeleri de bu ihtimali güçlendirmektedir.

kelimelerle başlaması gerektiğini savunmuştur. (İbn Rüşd, 2010, 98-100). Ona göre, irâba daha fazla önem veren nahivciler bu sıralamayı takip etmemişlerdir. İbn Rüşd'ün bu eserde dile getirdiği dikkat çekici görüşlerden biri de nahiv ilminde, lafız ve anlam nahvi (نحو الألفاظ، نحو المعاني) şeklinde bir ayırıma gitmesi olmuştur. Buna göre lafız nahvi telaffuz ve ibareyi, anlam nahvi ise cümlelerin anlamını tashih etmektedir. (İbn Rüşd, 2010, 100). *ed-Darûrî fî şinâ'ati'n-naḥv'e* bakıldığında İbn Hişâm'dan önce cümle konusuna en geniş şekilde yer veren, onu hem şekil hem de anlam açısından ele alıp değerlendiren kişinin İbn Rüşd olduğu söylenebilir. Şimdi bu görüşleri biraz daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

İbn Rüşd'ün, nahivcilerin nahvin sunumunda takip ettikleri metodla ilgili eleştirileri şu şekilde sıralanabilir:

a- Nahivciler -özellikle de müteahhirin olanlar- eserlerinde nahivden olmayan birçok hususa yer vermiş ve nahvî illetler konusunda aşırıya kaçmışlardır. (İbn Rüşd, 2010, 98). İbn Rüşd'ün bu konuda, çağdaşı İbn Maḏâ ile benzer görüşlere sahip olduğu açıktır.

b- Nahivciler, irâb çeşitlerinin tespiti, söz konusu çeşitlerin ait oldukları kelime veya cümle türleri, bir irâb çeşidinin neden ait olduğu kelime türüne verildiği konusunda sağlam bir metod geliştirememişlerdir. İbn Rüşd'ün burada üç noktaya dikkat çektiği görülmektedir. Birincisi nahivciler irâb ve mureb çeşitlerini tespit edip taksimata tabi tutarken bilimsel bir metod (الطريقة الصناعية) izlememişlerdir. (İbn Rüşd, 2010, 102). İkincisi ise kelime veya cümlelerin irâbına değinirken, hikmetini/illetini gereği gibi açıklamamışlardır. (İbn Rüşd, 2010, 148). Örneğin dammenin neden 'umde (müsned-münedün ileyh) olan unsura verildiği konusunda olduğu gibi. Üçüncüsü de irâb çeşitlerinin birbirine karışmadığı kapsayıcı bir taksimata başvurmamalarıdır. (İbn Rüşd, 2010, 151). Doğru bir tasnifin olmadığı her sanatın eksik olduğunu ifade eden İbn Rüşd, kendisini böyle bir kitap yazmaya sevk edenin de bu olduğunu söylemiştir. (İbn Rüşd, 2010, 151).

c- Nahivciler, konuları taksim edip başlıkları oluştururken bilimsel davranmamışlardır. İbn Rüşd'e göre nahiv kitaplarında, ayrı olması gereken bazı konular aynı başlık altında; aynı başlık altında ele alınması gereken bazı konular da farklı başlıklar altında ele alınmıştır.

d- Nahiv kitapları içerik açısından çok geniş, üslup açısından ise çok ağırdır. Özellikle de nahve yeni başlayanların bu kitaplardan istifade etmeleri oldukça zordur. İbn Rüşd'e göre külli kaideler bu kitaplarda o kadar dağıtılıp detaylandırılmış ki öğrencilerin kurallardan yola çıkarak nahvi öğrenmeleri oldukça zorlaşmıştır. O, gereksiz detaylara girmeden nahiv konularını derli toplu bir şekilde ele alan kitapların yazılmasına ihtiyaç duyulduğunu, bunu da *ed-Darûrî fî şinâ'ati'n-naḥv* adlı eserini telif ederek kendisinin gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. (İbn Rüşd, 2010, 231-232).

Nahiv öğretiminde zorluğa sebep olan hususlara işaret eden İbn Rüşd, söz konusu zorlukların giderilmesi ve nahiv öğretiminde başarının sağlanması için alternatif de sunmuştur. Eserindeki açıklamalarından ve uygulamalarından yola çıkarak, İbn Rüşd'ün nahivdeki sorunların giderilmesi için takip ettiği metodu şu şekilde açıklayabiliriz: Nahiv ilmine, bilimsel yöntemlerle öğretimi yapılan diğer ilimlerde olduğu gibi tanıtıcı ön bilgilerle başlamak gerekir -ki kendisi de eserin girişinde aynı bilgilere yer vermiştir-. Bu bilgiler eğitimi yapılan ilmin gayesi, faydası, çeşitleri, öğretim metodu, diğer ilimler arasındaki konumu, diğer ilimlerle münasebeti, isminin ifade ettiği anlam (sözlük ve terim anlamı) ve kurucusu ile ilgili genel bilgilerdir. (İbn Rüşd, 2010, 97). Aynı zamanda filozof da olan İbn Rüşd'ün bu açıklamaları, mantıkçıların açıklamaları ile aynı olduğu görülmektedir. Zira mantık ilminde Aristo ve Farabi'den çok etkilendiği bilinmektedir. (Doğan, 2009, 241-242)

İbn Rüşd, nahiv ilmi ile ilgili ön bilgileri aktardıktan sonra bilimsel metodun temel unsurlarından saydığı doğru tasnif konusunu ele almaktadır. Ona göre, kendisinden olanı kapsayıp kendisinden olmayana dışlayan (القِسْمَةُ الحاصِرة) doğru bir taksimat olmadan bilimsel bir metodtan bahsetmek mümkün değildir. (İbn Rüşd, 2010, 101). O bu bağlamda nahiv maddesini, müfred lafızlar ve mürekkebe lafızlar olmak üzere iki ana kısma ayırarak eserini oluşturmuştur. Daha sonra, söz konusu iki bölüme giriş mahiyetinde bir bölümün eklenmesine gerek duymuştur. Son olarak da irâb sayılmayan değişikliklerin ele alındığı bir bölüm daha eklemiştir. Böylece kitap, iki temel ve iki de alt olmak üzere dört bölümden oluşmuştur. (İbn Rüşd, 2010, 104).

Mukaddime hükmünde olan birinci bölümde müfred ve mürekkebe lafızlarla ilgili temel bilgiler verilmiş, kelime türleri olan isim (zahir isim, sıfat, işaret isimleri, mevsüller, zamirler), fiil (mazi, muzari, emir taaccub vb.) ile harf çeşitlerinden ve özelliklerinden kısaca bahsedilmiştir. Ayrıca basit cümle ve çeşitleri ile ilgili de temel düzeyde bilgiler verilmiştir. İbn Rüşd'ün cümle taksimatı şu şekildedir: Cümleler iki kısma ayrılır. Birincisi, tek bir yargı bildiren ve "birincil cümleler" (الجُمْلَةُ الأوَّلَى) diye isimlendirilen

cümlelerdir. Bu tür cümleler de, basit (fiil-fâil, fiil-nâib-i fâil, mübteda-haberden oluşan cümleler) ve mürekkebe (içinde her üç irâb şeklinin bulunduğu cümleler. Örneğin fiil, fâil ve mefûlden oluşan cümleler) olmak üzere iki kısma ayrılır. İkinci tür cümleler ise iki yargı bildiren ve “ikincil cümleler” (الجملة الثانوية) diye isimlendirilen cümlelerdir. (İbn Rüşd, 2010, 106-125). İbn Rüşd’ün cümle tasnifinin nahivcilerin tasnifinden kısmen farklı olduğu görülmektedir.

Kitabın temel bölümlerinden olan ikinci bölümde ise müfred kelimelerde meydana gelen değişiklikler detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu kapsamda müfred kelimelerin ikil, çoğul ve zamir halleri açıklanmıştır. (İbn Rüşd, 2010, 125). Konu bütünlüğüne önem veren İbn Rüşd, bu bölümde de nahivcilerden kısmen farklı bir yol izlemektedir.⁹ O, sarf ve nahiv ayrımı yapmadan konu ile ilgili tüm bilgileri aynı başlık altında ele almaktadır. Örneğin diğer nahivciler maksûr ve memdûdun ikil ve çoğulunu iki ayrı bâb/başlık olarak ele alırken o, maksûr-memdûd ayrımı yapmadan ism-i zahirin ikili ile ilgili tüm bilgileri tesniye, çoğulu ile ilgili tüm bilgileri de cemi konusunda ele almaktadır. Aynı şekilde fiil konusunda da çekim ve irâb ayrımı yapmadan tüm bilgileri aynı başlık altında vermektedir. (İbn Rüşd, 2010, 125-141).

Yine kitabın temel bölümlerinden biri olan üçüncü bölümde ise mürekkebe lafızlar yani irâb ve cümleler ele alınmaktadır. İbn Rüşd, bu bölümde her ne kadar başlık olarak (المؤول في الإعراب) tabirini kullanmışsa da, irâb hakkında konuşmanın murebi bilmeyi de gerektirdiğini ifade ederek irâb, mureb ve irâb illetlerini/sebeplerini birlikte ele almıştır. (İbn Rüşd, 2010, 145). İrâbın müfred kelimeler için söz konusu olmadığını dile getiren İbn Rüşd, irâb ve murebin birlikte ele alınması gerektiğini söylemiştir. (İbn Rüşd, 2010, 145-146). İrâbın tanımını yaptıktan sonra irâbı ortaya çıkaran sebeplerin peşine düşen İbn Rüşd, bu konuda nahivcilerden farklı düşünmemekle birlikte, âmilden ziyade fâiliyyet, mefûliyyet vb. cümledeki yapısal anlamlara önem vermektedir. Zira ona göre mureb kelimeler asıl olarak cümlenin bir parçası oldukları için ilgili irâbı almışlardır. Dolayısıyla cümledeki anlam değişikliği irâbın ortaya çıkmasında önemli bir etkidir. İrâb konusunda da taksimata önem veren İbn Rüşd, öncelikle irâb çeşitlerinin, daha sonra da hangi tür irâbın, cümlede yer alan hangi tür mureblere verildiğinin tespit edilmesi gerektiğini vurgulayıp nedenlerini detaylı bir şekilde irdelemiştir. Örneğin dammenin neden fâil ve benzerlerine, fethanın neden mefûl ve benzerlerine verildiği gibi. İbn Rüşd’e göre klasik dilciler irâb ve mureb konusunda doğru bir taksimata gitmemişlerdir. (İbn Rüşd, 2010, 149-152).

İrâb ve murebleri doğru bir taksimata tabi tuttuktan sonra bunlarla ilgili küllî kaidelere geçmek gerektiğini ifade eden İbn Rüşd, hem irâb hem de mureb çeşitleri ile ilgili küllî kaidelerin oluşturulmasının bilimsel metodun gereklerinden olduğunu açıklamıştır. O, küllî kaidelere dayanmayan yöntemin bilimsel olamayacağını söylemiştir. Ona göre küllî kaidelere dayanan yöntemler amaca ulaştıran yöntemlerdir. (İbn Rüşd, 2010, 101, 152).

Öğretici nahvin küllî kaidelerle yapılmasını gerekli gören İbn Rüşd, ayrıntıların ise alanda uzmanlaşmak isteyenler için ileri aşamaya bırakılması gerektiğini düşünmüştür. (İbn Rüşd, 2010, 101, 152). Onun küllî kaideler dediği, nahvin asıl ve fûru konularını ifade eden genel kurallarıdır. Örneğin ona göre “fâilin hükmü, merfû”, “mübtedânın hükmü, merfû” vb. ferî hükümler ve ayrıca aynı hükmün ayrı ayrı olarak haber, inne’in haberi, kâne’nin ismi vb. merfû olan tüm unsurlara verilmesi, çok sayıda ferî hükmün ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Buradaki dağınıklık “Umde/müsned-müsnedün ileyh merfûdur.” küllî kaidesi ile giderilebilir. Aynı durum “mansûbât” başlığı altında ele alınan mefûl vb. tüm konuların “Fadla mansûbtur.” küllî kaidesi ile bir araya getirilmesi için de geçerlidir. (İbn Rüşd, 2010, 146-151). Bu örnek, irâbla ilgili bir küllî kaidedir.

Mureb kelimeleri de aldıkları irâba göre taksimata tabi tutan İbn Rüşd, murebleri, cümlenin parçası olan müfred kelimeler ile cümleler olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Müfred kelimeleri de irâbı açık olmayan (maksûr ve bazı mebniler), bazı irâb şekillerini almayan (gayri munsarıf) ve tüm irâb şekillerini alan müfred kelimeler şeklinde üçe ayırmıştır. (İbn Rüşd, 2010, 152-153). İbn Rüşd, irâba konu olan cümleleri ise haberi cümle, emir ve nehy cümlesi, nidâ ve istifhâm cümleleri şeklinde sınıflandırmıştır. (İbn Rüşd, 2010, 153). Cümlenin kuruluşunun ise ihbarî terkib ve takyîdî terkib şeklinde olduğunu ifade etmiştir. İhbarî terkib ile haberi (cevabında ‘doğrudur’ veya ‘yanlıştır’ denilebilen) cümleleri kast etmektedir. Takyîdî terkib ile de inşâî (cevabında ‘doğrudur’ veya ‘yanlıştır’ denilemeyen) cümleleri kast etmektedir. (İbn Rüşd, 2010, 153-154).

⁹ Örneğin, ismin kısımları olan ism-i zahir, sıfat, mefûl, işaret ve zamirlerden bahsederken her bir kısım ile ilgili bilgileri (ikil, çoğul, cinsiyet) ilgili başlık altında ele almıştır. Mesela ism-i işaret diye konuya başladıktan sonra, ism-i işaretin ikil, çoğul, müzekkerlik ve müenneslik hallerinden bahsetmektedir. Aynı durum fiiller için de geçerlidir. Geniş bilgi için bk. İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, 125-141.

İbn Hişâm'dan önce hiçbir nahivcinin cümleleri İbn Rüşd kadar detaylı bir şekilde ele aldığını düşünmüyoruz. O, cümleleri hem şekil hem de anlam açısından tasnif edip, basitten karmaşığa doğru tüm cümle çeşitlerini oldukça detaylı ele almıştır. Özellikle iki yargı bildiren bağlaçlı vb. cümleleri, anlam inceliklerini de dikkate alarak incelemiş ve böylece nahvin, irâb ekseninde dönen kuru kaideler olmadığını ortaya koymuştur. (İbn Rüşd, 2010, 195-200).

Cümleleri bu şekilde külli kaidelerle sınıflandıran İbn Rüşd, bundan sonra basit cümleyi merkeze yerleştirerek nahvin neredeyse tamamını cümle merkezli anlatmaktadır. O, tüm bu konuları kayıt "القيّد" diye ifade ettiği tabirle ele almaktadır. (İbn Rüşd, 2010, 154). İbn Rüşd basit cümlelerin harf, fiil ve isim ile kayıtladığını ifade etmiştir. O, bundan hareketle zanne ve kardeşleri, kâne ve kardeşleri, kâde ve kardeşleri ile benzeri konuları basit cümlelerin başına gelen kayıtlar şeklinde işlemektedir. Harflerle kayıtlanan cümleler başlığı altında ise inne ve kardeşleri, cinsi nefyeden √ vb. konuları ele almaktadır. Basit haberi cümlelere kayıt olarak gelen isimleri de manevî ve lafzî kayıtlar şeklinde ikiye ayıran İbn Rüşd, temyiz, hâl ve tüm meful çeşitlerini, ifade ettikleri anlama göre manevî kayıt olarak ele alır. Sıfat, muzâfün ileyh vb. unsurları ise lafzî kayıt şeklinde ele alır. (İbn Rüşd, 2010, 154-156). İbn Rüşd "kayıt" tabirini o kadar önemser ki çoğu zaman nahivcilerin kavramları yerine onu kullanır. Örneğin "hâl" yerine, (تَثْبِيْتُ الْفَاعِلِ بِالصِّمَةِ الَّتِي كَانَ عَلَيْهَا وَقْتُ الْفِعْلِ) tabirini kullanmaktadır. (İbn Rüşd, 2010, 155).

Sonuç olarak İbn Rüşd bu eserinde, modern dönem ıslahatçı dilcilerin nahve ve nahivcilere yönelttikleri eleştirilerin çoğuna temas edip, nahiv sunumunda takip ettiği yöntemde aynı hatalara düşmemeye gayret etmiştir. Ayrıca cümleyi merkeze yerleştirip anlam inceliklerine de dikkat çekerek, nahvin mecrasına dönmesine katkıda bulunmuştur. Tüm bu olumlu yönlerine rağmen, İbn Rüşd'ün nahiv sunumu iki noktada eleştirilebilir. Birincisi kullandığı dil. O, eserinde her ne kadar genel anlamda anlaşılır bir dil kullanmışsa da bazı mantık kavramlarına yer vermekte ve kısmen teknik bir dil kullanmaktadır. (İbn Rüşd, 2010, 148-151). İkincisi ise örnek ve uygulamalara çok az yer vermesidir. Şiir, atasözü vb. edebî örneklere ise neredeyse hiç yer vermemiştir. Ama kanaatimizce, nahvin sunumunda yeni bir deneme olan bir eser için bu eksiklikler çok önemli olmadıkları gibi eserin değerini de düşürmemektedirler.

1.6. Nahvin Sunumunda Yalın ve Canlı Bir Dilin Kullanılması

Daha önce, dördüncü yüzyıldan itibaren nahivcilerin mantık ve diğer ilimlerin yöntemlerinden etkilenmeleri sonucu nahiv telifinde soyut ve muğlak bir dil kullandıklarını ve bunun nahiv öğretimine olumsuz bir şekilde yansıdığını aktarmıştık. Söz konusu dönemde nahiv ilmi büyük ölçüde Arap kelimelerinden (edebi metinlerden) kopmuş ve nahiv örnekleri de standart kalıplar halini almıştır. Özellikle de H. V. asırdan itibaren nahiv çalışmaları ciddi anlamda sekteye uğramış ve üzerine düşen görevi yerine getirememiştir. Öyle ki nahivci olmayanlar, nahivcilere göre edebi metin oluşturmada daha başarılı olmuşlardır. (İbn Haldun, 2004, II, 385; Halife, 1986, 82). Ancak H. VII. yüzyılda İbn Malik, H. VIII. yüzyılda da İbn Hişâm, nahiv öğretiminin kolaylaştırılması noktasında nahvin sunumuyla ilgili önemli bazı adımlar atmışlardır. Başta İbn Hişâm olmak üzere her iki dilci de nahiv dilinin çok monotonlaştığını, verilen örneklerin de günlük dilden ve hayattan kopuk olduğunu fark etmişlerdir. Nahve canlılık getirerek onu tekrardan öğrencilere sevdirmek amacıyla bu iki dilci, telif ettikleri eserlerde basit ve anlaşılır bir dil kullanmaya özen göstermiş ve çok sayıda âyet, şiir ve hayatın içinden örneklere yer vermişlerdir.

Her ne kadar İbn Hişâm kadar olmasa da İbn Malik'in de nahiv öğretiminin kolaylaştırılmasına önemli katkıları olmuştur. O, hem Endülüs'te hem de doğuda eğitim görerek Endülüs ve Doğu İslâm âlemindeki nahiv tecrübesini birleştirmiştir. İbn Malik manzum, nesir, şerh ve muhtasar türünden çok sayıda eser kaleme almıştır. Fakat nahvin kolay bir üslupla sunulması noktasında en önemli katkıyı sağlayan ve muhtemelen en son kaleme aldığı *Teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lu'l-makâşid* (تَشْهِيلُ الْفَوَائِدِ وَتَكْمِيلُ الْمَقَاصِدِ) adlı eseri olmuştur. (Mebrûk, 1985, 43).

Diğer eserlerinde nahivcilerden çok da farklı bir dil kullanmayan İbn Malik *Teshîlu'l-fevâid* adlı eserinde akıcı ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Bu eser onun Arapça öğretimi alanındaki uzun tecrübelerinin bir sonucudur. O, öğretim boyutu ön planda olan bu eserde, nahiv konularının bir birleriyle olan bağlantılarını dikkate alarak bâbları tasnif etmiştir. Bu önemli eserde olumsuz olarak algılanan husus ise sarf ve ses bilimine ait konuları nahiv konularından sonra ele alması olmuştur. (Mebrûk, 1985, 43). Sonuç olarak sınırlı da olsa nahvin kolay bir üslupla sunulması noktasında katkısı olmuştur.

Arap grameri tarihinde şüphesiz dönüm noktası İbn Hişâm olmuştur. Onun *Muğni'l-lebîb* adlı eseri ilim çevrelerinin büyük takdirine mazhar olmuştur. Abdülkerim Halife'ye göre İbn Hişâm ayrı tutulacak olursa, H. V. yüzyıldan H. XIV./M. XX. yüzyılın başlarına kadar öğretici nahiv anlamında ciddi bir ilerleme

kaydedilememiş ve yapılan çalışmalar da önceki çalışmaların taklidi, şerhi veya ihtisarı olmuştur. Fakat İbn Hişâm bu durumun bir istisnasıdır. (Hâlife, 1986, 82).

İbn Hişâm'da, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb* adlı eserinde olduğu gibi nahvin ilmi ve öğretim boyutları birbirine karışmışsa da kendisi nahve ciddi bir hareketlilik kazandırmıştır. H. VIII. yüzyılda yaşamış olan İbn Hişâm nahiv ilminin ciddi gerileme yaşadığı, dil öğretiminde üzerine düşen görevi tam anlamıyla yerine getiremediği ve insanların nahiv dersine pek de rağbet etmediği bir dönemde, muğlak olan ve tam olarak anlaşılabilen nahiv kurallarının peşine düşmüş, onları açıklamış, tekrarları çıkarmış ve nahiv kurallarını yeni bir düzene sokmuştur. İbn Hişâm ayrıca nahivde kalıplaşmış örnekler yerine de Kur'ân-ı Kerîm'den, Arap şiirinden ve günlük hayattan bol bol ve daha canlı örnekler vererek nahiv dersini kolaylaştırmaya çalışmıştır. (Hâlife, 1986, 82).

İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserinde İbn Hişâm ve *Muğni'l-lebîb* adlı eseri hakkında şöyle demektedir: "Medeniyetin gerilemesiyle birlikte diğer ilimlerin yanı sıra nahiv ilmi de yok olmayla karşı karşıya kaldı, ancak bu dönemde elimize, Mısır âlimlerinden İbn Hişâm'a ait bir kitap ulaştı. Kendisi bu kitapta irâb ilmini detaylı bir şekilde ele almış harfler, kelimeler ve cümleler hakkında konuşmuş ve birçok konudaki tekrarları da nahivden çıkarmıştır... O, bu kitapta, nahiv konusunda yeteneğini ve birikimini ortaya koyan müthiş bilgiler aktarmıştır." (İbn Haldun, 2004, II, 369-370).

İbn Hişâm *Muğni'l-lebîb*'deki yöntemini şu şekilde açıklıyor: "Bu kitabı en sağlam bir şekilde oluşturdum. Kitapta, kapalı olan irâb meselelerini açıkladım; öğrencilerin sorun olarak gördükleri noktaları açıklığa kavuşturdum. Nahivciler ve diğerlerinin düştükleri hatalara işaret ederek onları düzelttim." (İbn Hişâm, 2000, I, 54). O bu eserin alanında ilk olduğunu da şu ifadelerle dile getirmektedir: "Hiç bir kimse onun benzerini düşünememiş ve hiçbir yazar onun tarzında bir eser kaleme almamıştır." (İbn Hişâm, 2000, I, 54). Gerçekten de İbn Hişâm *Muğni'l-lebîb*'i, o güne kadar telif edilen tüm nahiv kitaplarından farklı bir tasnifle telif etmiştir. O bu eserinde yaptığı nahvî tahlillerle cümledeki kelimelerin ve ibaredeki cümlelerin fonksiyonlarını mükemmel bir şekilde ortaya koyarak Arap söz diziminin inceliklerine vakıf olduğunu ortaya koymuştur.

İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*'in tasnifinde takip ettiği metoda gelince o, öncelikle kitabını sekiz ana bölüme (bâb) ayırmıştır.

Birinci bölüm müfred kelimelerle ilgilidir. Müfredlerden kastı harf ve onun anlamında olan isim ve zarflardır. Müfred kelimeler alfabetik olarak sıralanmıştır ki bu nahiv tarihinde bir ilktir.

İkinci bölümde cümleler, kısımları ve hükümleri geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu da nahiv tarihinde bir ilktir. Daha önce hiçbir dilci cümleleri bu şekilde geniş ve derli toplu ele almamıştır. Nahiv ilminin cümle bilgisi olduğu belki de ilk defa İbn Hişâm tarafından bu kadar net bir şekilde ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde zarflar ve car-mecrûrlar ele alınmıştır. Aynı şekilde daha önce hiçbir dilci zarf ve car-mecruru bu şekilde ele alıp nahiv açısından tahlilini yapmamıştır. Bu üç bölüm nahvin temel konularını kapsamaktadır.

Dördüncü bölümde çokça kullanılan ve irâbla uğraşan kişilerin bilmesi gereken farklı konular ele alınmıştır. İbn Hişâm'a göre bunları bilmemek irâbla uğraşan kişiye yakışmamaktadır. Bu bölüm altında mübteda ile haber, atf-ı beyân ile bedel, sıfat-ı müşebbehe ile ism-i fâil gibi unsurlar arasındaki farklar vb. konular ele alınmıştır.

Beşinci bölümde genel olarak irâbla uğraşan kişilere yapılabilecek itirazlar ele alınmaktadır. Örneğin irâb yaparken nahvin zahirine bağlı kalıp anlamı ihmal etmesi vb. hususlar.

Altıncı bölümde nahivciler arasında yaygın olup yanlış bilinen hususlar yer almaktadır. Örneğin bazı harflerin ifade ettikleri anlamlar ile ilgili yaygın kanaatler.

Yedinci bölümde ise irâbın nasıl yapılacağı ele alınmıştır.

Sekizinci bölüm küllî kaidelere ayrılmıştır. İbn Hişâm'a göre bu küllî kaideleri kavrayan kişi sayısız cüzî meseleyi kavramış olacaktır.

Gerçek şu ki, İbn Hişâm'ın son beş bâbta ele aldığı konuları kavrayabilmek için nahiv ilmi ile çok uzun yıllar meşgul olmak gerekir. Çünkü bu konuların bir kısmı farklı nahiv kitaplarında çok dağınık ve satır aralarında geçen mevzulardır. Fakat o tüm bunları bir araya getirmiş, birçoğunu da kendi kıvrak zekâsıyla ortaya çıkarmış ve böylece *Muğni'l-lebîb*'in önemli bir kısmını oluşturmuştur. Bir araya getirdiği bu bilgileri de derli toplu bir şekilde irâb taliplerine sunmuştur. Kanaatimize göre bu kitap, adından da anlaşıldığı gibi iyi bir şekilde kavrandığı takdirde başka bir irap/nahiv kitabına ihtiyaç bırakmayacak özelliktedir.

İbn Hişâm'ın, öğrencilerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak nahiv dersini ele alması ve nahvin öğretim boyutunu ön plana çıkarması, kitaplarının ilim talebeleri arasında revaç bulmasını ve bu kitapların yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmasını sağlamıştır. Ayrıca İbn Hişâm'ın kitapları, XX. yüzyılın başlarında başlayan, nahivde yenilikçilik hareketlerine de kaynaklık etmiştir. (Halife, 1986, 82). Onun kitapları günümüze kadar birçok yükseköğretim kurumunda ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Sonuç

Arapçanın grameri en erken dönemde oluşan gramerlerden biridir. Aynı zamanda hakkında en çok yazılıp çizilen gramerlerdendir. Kur'ân-ı Kerim'in korunması gibi dinî kaygılarla ortaya çıkmış olması, ona ayrı bir özellik katmış ve böylece onu diğer dillerin gramerlerinden kısmen farklı kılmıştır. Ayrıca çok kısa sayılabilecek bir sürede Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı ile zirveye ulaşacak kadar hızlı bir gelişim sergilemiş olması, nahve olan hayranlığı daha da artırmıştır. Tüm bu özelliklerinden dolayı ilk dilciler nahve, neredeyse kutsiyet atfedecek derecede önem vermiş ve sahip olduğu sistemin mükemmel olduğuna, ona hiçbir şey ilave etmeye gerek olmadığına kanaat getirmişlerdir. Nitekim bu durum onların nahve eleştirel bakmalarını engellemiş, nahvin kusurlu yönleri ilk dönemde ortaya çıkarılamamıştır.

Çalışmamız sonucunda nahivdeki zorlukların şu sebeplerden kaynaklandığını ifade edebiliriz: Nahiv ilmi ortaya çıkar çıkmaz, ilmî boyut ile öğretici boyut birbirine karışmıştır. Öyle ki nahiv kitaplarında verilen örneklerin çoğu kuralın anlaşılmasına yönelik olmayıp, kuralın tespitine yönelik olmuştur. Ayrıca Sibeveyhi'ye ait *el-Kitâb*'ın otoritesi, nahvin gereği gibi tartışılıp tenkit edilmesini engellemiştir. Nahvin Kur'ân'ı diye anılan *el-Kitâb*'a, ilk dönemde ciddi bir eleştiri yöneltilememiştir. Nahivdeki zorlukların en önemli kaynağı ise mantık ilminin nahivciler üzerindeki etkisi olmuştur. Âmil teorisi (eser-müessir), kıyas, te'vîl, takdir vb. konularda aşırıya kaçmak, büyük ölçüde mantık ilminin etkisinden kaynaklanmıştır.

Nahivdeki zorlukların giderilmesi ve nahiv öğretiminin kolaylaştırılması bağlamında yenilik taleplerinin ortaya çıkış tarihine baktığımızda bunun oldukça erken dönemde, yani nahiv ilminin tasnifi ile birlikte ortaya çıktığını görmekteyiz. Daha ilk dönemden itibaren "muhtasar" ve "vâdih" türü eserlerin ortaya çıkması, klasik dilcilerin nahivdeki sorunların farkında olduklarını göstermektedir. Nahvin, eldeki nahiv kitapları ile öğretilmesinin zor olduğunu gören bazı dilciler, çareyi geniş nahiv kitaplarının ihtisar edilmesinde aramışlardır. Daha sonraki dönemlerde ise dil ve üslupta da bazı yenilikler yapılmıştır. Bu kapsamda telif edilen nahiv kitaplarında daha sade ve yalın bir dil kullanılmıştır. Fakat sorunun kaynağına inmedikleri için klasik dilcilerin bu girişimleri tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Zira nahiv kitaplarında geniş ihtilaf ve tartışmalara yer vermeyip kuralları daha net bir şekilde ortaya koymak önemli bir gelişme olmakla birlikte, örnek ve alıştırma açısından zayıf, yoğun bir dilin kullanıldığı kitapların ortaya çıkması da beraberinde bazı zorlukları getirmiştir.

Klasik dönemde nahvin kolaylaştırılmasına yönelik en dikkat çekici girişim İbn Rüşd'e aittir. O, klasik metodu eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda alternatif de sunmuştur. İbn Rüşd'ün nahvin sunumu ile ilgili görüşleri modern dilbilimlerine oldukça yakındır. Dolayısıyla çağdaş dönemde yenilikçi dilcilerin Arap grameri ile ilgili dile getirdikleri eleştirilerin ve sundukları önerilerin büyük çoğunluğunu İbn Rüşd'de görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmer, Halef (1961). *Muqaddimetun fi'n-nahv*. Thk. İzzeddin et-Tenûhi. Dimaşk: Vizâretu's-Sakâfe.
- Bekkâ', Muhammed Abdulmuttalib (2001). *el-Medhal ilâ Kitâbi Sibeveyhi ve şurûhih*. Bağdat: Dâru's-Suûni's-Sakâfiyyet'l-Âmme.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Maḥbûb (1964). *Resâilu Câhız*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Ḥâncî.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Maḥbûb (1424 h). *Kitâbu'l-Ḥayevân*, Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif.
- Dayf, Şevki (1993). *Teysîru'n-nahvi'l-'Arabiyyi kadîmen ve ḥadîsen ma'a nehci tecdîdih*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Dayf, Şevki (2013). *Tecdîdu'n-Nahv*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Doğan, Yusuf (2009). *Arap Gramerinde Yenilikçilik ve İbn Rüşd'ün Nahve Getirdiği Yenilik. Doğu-Batı İlişkilerinin Entelektüel Boyutu: İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü ve İlahiyat Fakültesi Dekanlığı.
- Ebû Ḥayyân et-Tevḥîdî, Ali b. Muhammed (1424 h). *el-İmtâ' ve'l-muânese*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Unşuriyye.
- Ḥadîsî, Hatice (1967). *Kitâbu Sibeveyhi ve şurûhih*. Bağdat: Dâru't-Teḏâmun.
- Ḥalife, Abdülkerim (1986). *Teysîru'l-'Arabiyye beyne'l-kadîmi ve'l-ḥadîs*. Ammân: Menşûrâtu Mecma'î'l-Luġatî'l-'Arabiyye.
- Hasan, Abbas (1966). *el-Luġatu ve'n-nahvu beyne'l-kadîmi ve'l-ḥadîs*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (2004). *Muqaddime*. Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dimaşk: Dâru Ya'rûb.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemaleddin b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah (2000). *Muġni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârib*. Thk. Abdullatif Muhammed el-Ḥatîb. Kuveyt: et-Turâş el-Arabî.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed (2010). *ed-Darûri fi şinâ'ati'n-nahv*. Thk. Mansur Ali Abdusseme'. Kahire: Dâru's-Sahva.
- İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn Ebû'l-Bekâ Ya'îş b. Ali el-Mavşîlî (2001). *Şerḥu'l-Mufaşşal li'z-Zemaḥşerî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'd-Dehhân, Ebû Muhammed Said b. el-Mubârek en-Nahvî (1991). *Şerḥu'd-Durûs fi'n-nahv*. Thk. İbrâhim Muhammed Ahmed el-İdkâvî. Kahire: Matba'atu'l-Emâne.
- Kazâz, Abdulcabbar Cafer (1979). *ed-Dirâsâtu'l-luġaviyyetu fi'l-'Îrâk fi'n-nişfi'l-evvel mine'l-karni'l-'işrîn*. Bağdat: Câmî'atu Bağdat.
- Mebrûk, Abdülvâris (1985). *Fî işlâhi'n-nahvi'l-'Arabiyyi: dirâsetün naḥdiyye*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem.

- Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (1994). *el-Mukteḍab*. Thk. Muhammed Abdulhalık 'Aḍîme. Kahire: Vizâretü'l-Evḳâf el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye.
- Naḥḥâs, Ebü Cafer en-Naḥvî (1965). *Kitabu't-Tuffâḥe fi'n-naḥv*. Thk. Kürkis 'Avvâd. Bağdat: Mektebetü'l-Âni.
- Sevinç, Rifat Resul (2016). "Arapça'da Manzum Gramerler, Özellikleri ve Öğrenime Etkisi". *EKEV Akademi Dergisi*, S. 66, s. 591-618.
- Sirâfî, Ebü Said el-Hasan b. Abdullah (1955). *Aḥbâru'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn*. Mısır: Maṭba'atu Mustafa el-Bâbî el-Ḥalebî.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman (ts.). *el-Muzḥir fi 'ulûmi'l-luḡa ve envâ'ihâ*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Yerinde, Adem (2015). *Klasik Nahiv Eleştirisi: İbn Madâ el-Kurtubi ve Nahivciliği*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. İshak (1984). *Kitâbu'l-Cumel fi'n-naḥv*. Thk. Ali Tefvik el-Ḥamad. Ürdün: Muessetü'r-Risâle.
- Zemaḥşerî, Mahmud b. Ömer (ts.). *el-Unmûzec fi'n-naḥv*. Thk. Sâmi b. Ḥamad.
- Zubeydî, Muhammed b. Hasan el-İşbilî (1890). *Kitâbu'l-istidrâk*. Roma: y.y.